

**Hoe gaan jongeren tussen 15 en 19 jaar in Vlaanderen om met verschillende verliessituaties?
Een kwalitatief onderzoek.**

Eindverhandeling tot licentiaat in de Sociale en Culturele Agogiek

Student: Greet De Prins

Promotor: Prof. Dr. C. Andries

Organisatie: In Petto

Academiejaar 2006–2007

Richting: Sociale Agogiek

**HOE GAAN JONGEREN TUSSEN 15 EN 19 JAAR IN VLAANDEREN OM MET
VERSCHILLENDE VERLIESSITUATIES? EEN KWALITATIEF ONDERZOEK.**

Eindwerk voorgelegd voor het behalen van de graad van licentiaat in de
Sociale en Culturele Agogiek door **De Prins Greet**

Academiejaar 2006-2007

Promotor: Prof. Dr. C. Andries

Begeleider: P. Lambrecht

Aantal woorden: 18.774

Naam: De Prins Greet

Richting: Sociale en Culturele Agogiek, optie Sociale Agogiek

Titel verhandeling: Hoe gaan jongeren in Vlaanderen tussen 15 en 19 jaar om met verschillende verliessituaties? Een kwalitatief onderzoek.

Promotor: Prof. Dr. C. Andries

Samenvatting (Max. 300 woorden):

Deze kwalitatieve studie onderzocht aan de hand van 12 focusgroepinterviews bij 114 Vlaamse jongeren hoe jongeren tussen 15 en 19 jaar omgaan met verschillende verliessituaties. De interviews werden geanalyseerd in Atlas-Ti met de labelmethode voor kwalitatief onderzoek.

Jongeren worden op vlak van verlies te vaak als deel van de volwassen- of juist van de kindergeneratie beschouwd. Jongeren zijn noch kinderen en noch volwassenen. Ze verdienen speciale aandacht zodat verlieservaringen hun verdere ontwikkeling niet compliceert.

De respondenten besloten dat ze verlies begrijpen maar dat ze hun gevoelens en herinneringen vaak bewust verdringen om er niet steeds mee geconfronteerd en/of onderscheiden te worden van anderen. Jongeren stellen dat verlies een grotere impact heeft op hun leven dan op het leven van een volwassene aangezien zij een gebrek aan kennis en ervaring hebben om met verliessituaties op een gepaste manier om te gaan. Jongeren geven hun opvoeding en de steeds haastigere, rationelere en economisch wordende samenleving mede de schuld van het niet kunnen omgaan met verlies.

De rouw- en afscheidsrituelen waardoor verlies zichtbaar werd voor de gemeenschap verdwijnen en verlies wordt teruggedrongen binnen de muren van het gezin en de naaste familie. Jongeren willen leren omgaan met verlies en beschouwen praten als de beste manier om het te verwerken. Praten blijkt echter zeer moeilijk, mede doordat het onderwerp 'verlies' zich in een taboesfeer bevindt. Jongeren beschouwen jammer genoeg afleiding (drank, drugs en amusement) als een goede vorm van verliesverwerking.

De analyse wees uit dat jongeren vaak verlies uiten via agressie en zelfmoord zien als een oplossing om verlies te verwerken. De conclusie bij dit onderzoek is een pleidooi om de jongeren te ondersteunen in het vinden van de juiste woorden, het juiste moment en/of de juiste personen om met verlies te leren omgaan en hierin te groeien.

DANKWOORD

Ik ben aan deze eindverhandeling met veel enthousiasme begonnen en heb dankzij de steun van vele mensen ze tot een goed einde kunnen brengen. Graag wil ik hen bedanken.

In de eerste plaats wil ik mijn promotor Prof. Dr. Caroline Andries bedanken die mij de mogelijkheid bood om deze thesis te maken. Daarnaast wil ik begeleider Patrick Lambrecht bedanken voor de hulp als begeleider. Dank u wel voor de kansen, de goede raad, de uitstekende begeleiding en de oprechte steun.

Ook wil ik In Petto, Jeugd- en Preventiedienst in Antwerpen, bedanken voor het verzamelen van de respondenten en voor de goede en vlotte samenwerking.

De leden van de stuurgroepcommissie wil ik ook bedanken. Met hen kwamen we op regelmatige basis samen om het verloop van het onderzoek te bespreken.

Mijn medestudente Jill Debraekeleer verdient ook een woordje van dank. Met elkaars ondersteuning en vertrouwen hebben we het onderzoek tot een goed einde gebracht.

De 114 jongeren die vrijwillig aan dit onderzoek hebben meegewerkt en die het mogelijk hebben gemaakt om deze thesis te realiseren verdienen een woordje van dank.

Uiteraard wil ik ook mijn ouders bedanken. Bedankt om mij te laten zijn wie ik ben, om mij steeds te laten doen wat ik zelf graag wil en me blijvend te ondersteunen.

Tot slot ben ik Professor Dr. J. Vanderfaeillie zeer erkentelijk dankbaar voor het kritisch nalezen van deze eindverhandeling.

VOORWOORD

AGOGISCHE INVALSHOEK EN MOTIVATIE

Als sociale agoog heb ik voor een thema gekozen dat zich in ieders leven afspeelt. Iedereen komt in contact met situaties die het karakter van een verlies hebben en die emotioneel verwerkt moeten worden, zodat het leven weer kan doorgaan. Het hoeven geen ernstige verliessituaties te zijn zoals de dood. Denk bijvoorbeeld maar aan: school verlaten waardoor je vrienden uit het oog verliest, verlies van het gezin zoals het was, verhuizen uit je vertrouwde omgeving, een verliefdheid die niet beantwoord wordt, verlies van vertrouwen,... kortom situaties waarin je je draai nog niet hervonden hebt.

De adolescentie is een periode van grote overgangen waarin men diverse verliezen moet verwerken. Volgens Keirse (2002) zowel lichamelijk, mentaal als emotioneel verlies. Jongeren zijn de volwassenen van later. Wanneer we weten wat er in hun hoofden leeft kan de hulpverlening aangepast en op punt gesteld worden.

Agogiek is een richting die sterk op mensen is gericht. Een agoog helpt voornamelijk mensen door hun handelingsmogelijkheden te verruimen. Als agoog reik je instrumenten aan om mensen mondiger te maken. Focusgroepinterviews waren een ideale manier om met de jongeren rechtstreeks contact te kunnen hebben en hen aan het woord te laten.

Onderzoek naar cijfers over verlies en jongeren laat ik over aan de sociologen, voor onderzoek naar mogelijke behandelingen bij jongeren zijn wellicht psychologen meer geschikt en voor verschillende denkbeelden over verlies kan men beter te rade gaan bij de filosofen. Als agoog verkies ik om me te begeven op 3 niveaus (als begeleider, als beheerder en als beleidsverantwoordelijke). Agogen willen een maatschappij waarin elk individu de mogelijkheid heeft om te kunnen emanciperen. Als agoog engageer je je zowel sociaal, cultureel, in de vrije tijd alsook in de politiek.

Over enkele maanden ben ik afgestudeerd en kan ik als agoog aan de slag gaan. De kans dat agogen (ook wel eens veranderingsdeskundigen genoemd) zullen werken met kwetsbare groepen is groot. Jongeren die te maken hebben met verliessituaties behoren eveneens tot een kwetsbare groep. Daarom leek het me zinvol en leerrijk om buiten mijn persoonlijke ervaring en opgedane ervaring tijdens stages onderzoek te doen bij jongeren als doelgroep.

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	I
DANKWOORD	II
VOORWOORD	III
INHOUDSOPGAVE	IV
INLEIDING	VI

DEEL 1: LITERATUURSTUDIE

1. ADOLESCENTEN. NOCH KINDEREN, NOCH VOLWASSENEN	1
2. VERLIES IS STEEDS UNIEK	1
3. PROBLEMATIEK RONDON VERLIES	2
3.1 DE BETEKENIS VAN ROUW IN ONZE SAMENLEVING	2
3.2 WAT BETEKENT VERLIES VOOR JONGEREN?	4
3.3 HOE GAAN JONGEREN OM MET VERLIES? REACTIES OP VERLIES	6
4. VERLIES NADER BEKEKEN. VERLIES ALS EEN PROCES: INDELING IN FASEN	6
5. IS HET PUBERTEIT OF ROUW?	7
5.1 ONTWIKKELINGSFASEN	7
5.2 LEEFTIJDGENOTEN	8
5.3 VERLIES BIJ MEISJES VERSUS VERLIES BIJ JONGENS	8
5.4 NIET-ERKEND VERLIES EN GEOMPLICEERDE ROUWVERWERKING	8
5.5 ROUW UITSTELLEN	9
6. GEZIN IN ROUW	10
7. VERLIES BEÏNVLOEDT VERDERE LEVEN VAN JONGEREN	11
8. BEGELEIDEN VAN JONGEREN MET VERLIESERVARING	12
9. BESLUIT BIJ DE LITERATUUR	14

DEEL 2: ONDERZOEKSMETHODE

1. ONDERZOEKSKEUZES	15
1.1 DOELSTELLING ONDERZOEK EN ONDERZOEKSVRAGEN	15
1.2 ONDERZOEKSOPZET	15
1.3 RELEVANTIE VAN HET ONDERZOEK	15
1.4 KWALITATIEF EXPLOREREND ONDERZOEK	16
1.5 ONDERZOEKSMETHODE: FOCUSGROEPINTERVIEW	16
1.6 BETROUWBAARHEID, VALIDITEIT EN ETHIEK VAN HET ONDERZOEK	17
2. RESPONDENTEN	17
3. INSTRUMENT: FOCUSGROEPINTERVIEW	18
3.1 OPSTELLEN VAN HET INTERVIEW	18
3.2 UITVOERING	19
3.3 TRANSCRIPTIE	19

4. ANALYSE	19
4.1 DATAPREPARATIE	19
4.2 EIGENLIJKE ANALYSE	19

DEEL 3: RESULTATEN

1. SOORTEN VERLIES VOOR JONGEREN	21
2. POSITIEF EN NEGATIEF VERLIES	22
3. IMPACT VAN VERLIES OP HET LEVEN VAN JONGEREN	23
4. UITEN VAN VERLIES BIJ JONGEREN	24
5. VERLIES BIJ MEISJES VERSUS VERLIES BIJ JONGENS	25
6. VERWERKEN VAN VERLIES BIJ JONGEREN	26
7. PRATEN EN DURVEN PRATEN OVER VERLIES	27
8. BANG VOOR VERLIES	28
9. OPVANG BIJ VERLIES EN DOOR WIE	29
10. VERLIES OPMERKEN BIJ VRIENDEN	29

DEEL 4: BESPREKING

DEEL 5: DISCUSSIE

1. EVALUATIE VAN HET ONDERZOEK	37
2. SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK	38

BIBLIOGRAFIE

BIJLAGEN

BIJLAGE A: VOORSTELLING IN PETTO

BIJLAGE B: KADERING BINNEN GROOTSCHALIG ONDERZOEK

BIJLAGE C: INTERVIEWSCHEMA

BIJLAGE D: PLANNING + EVALUATIE INTERVIEWS

BIJLAGE E: UITGESCHREVEN EN GELABELDE FOCUSGROEPINTERVIEWS IN ATLAS-TI

BIJLAGE F: BOOMSTRUCTUUR VAN DE LABELS

BIJLAGE G: POWERPOINT PRESENTATIE VOOR STUURGROEP OP 02/07/2007

INLEIDING

Onze flitsende samenleving biedt weinig ruimte voor verlies. Omgaan met verlies vraagt de nodige tijd, plaats en ruimte om met gevoelens om te gaan. Verlies kan niet op een flitsende manier verwerkt worden. Ook niet bij jongeren die in deze maatschappij opgroeien. Iedere jongere wordt geconfronteerd met eigen verlies en verdriet of met anderen die verlies ervaren. De reacties van jongeren vormde het vertrekpunt voor deze eindverhandeling. Verliefde & Fiddelaers-Jaspers (2005) stellen dat het leven een aaneenschakeling is van veranderingen. Sommige veranderingen worden volgens hen als klein en onbeduidend beleefd, andere veranderingen hebben een serieuze impact. Deze thesis handelt over betekenisvol verlies, gezien door de ogen van jongeren. Het geheel is gebaseerd op bevindingen uit wetenschappelijk empirisch onderzoek.

Het verdriet van iedere jongere is steeds individueel en uniek. Toch kan men in een thesis niet anders dan toch het één en ander te veralgemenen. Er is getracht om overkoepelende structuren en patronen te beschrijven maar met respect voor individuele nuances.

Mensen die verliezen, reageren volgens Van Gil (1998) met bepaalde gevoelens, gedachten en gedragingen die in zekere zin overeenkomsten vertonen met rouw na de dood van een geliefd iemand. Wanneer U het woord verlies leest in deze thesis heeft het echter steeds betrekking op alle mogelijke verliessituaties die zich kunnen voordoen in het leven van jongeren. Dus niet alleen verlies met betrekking tot en/of gekoppeld aan de dood. Een jongere verliest op vele vlakken; deze worden in de mate van het mogelijke aan bod gebracht.

OPBOUW

Deze scriptie bestaat uit zeven delen. In het **eerste deel** vindt u een uitgebreid literatuuronderzoek waar een overzicht wordt gegeven van relevante en recente wetenschappelijke literatuur rond het thema verlies, verdriet en rouwen bij jongeren. Verlies wordt steeds in zijn algemeenheid benaderd, om vervolgens de focus te vernauwen naar specifieke verliessituaties zoals bijvoorbeeld verlies in het gezin, de betekenis van rouw in onze samenleving, reacties van jongeren op verlies, niet-erkend verlies en verwikkelde/gecompliceerde rouw(verwerking) en hoe jongeren rouw uitstellen. Er wordt ook stilgestaan over hoe verlies het verdere leven van jongeren kan beïnvloeden en wat een manier kan zijn om jongeren met verlieservaringen te begeleiden.

Het **tweede deel** bestaat uit de hypothese, de onderzoeksvragen en een korte toelichting omtrent de relevantie en gehanteerde methodologie voor het empirische onderzoek.

Het **derde deel** is het empirische gedeelte. Hier vindt u de resultaten van de analyse van 12 focusgroepinterviews met 114 jongeren uit Vlaanderen tussen 15 en 19 jaar. Deze analyse is gestructureerd aan de hand van enkele thema's: betekenis van verlies voor jongeren, positief en negatief verlies, impact van verlies op het leven van jongeren, uiten van verlies bij jongeren, verlies bij meisjes versus verlies bij jongens, verwerken van verlies bij jongeren, praten en durven praten over verlies, bang voor verlies, opvang bij verlies en door wie en tenslotte verlies opmerken bij vrienden.

In het **vierde deel** wordt er een duidelijke conclusie geformuleerd met een actief karakter. Het **vijfde deel** bevat de discussie. Meer bepaald een korte evaluatie van dit onderzoek en tips voor vervolgonderzoek. Tenslotte zijn de bibliografie en bijlagen opgenomen.

DEEL 1: LITERATUURSTUDIE

Naast wetenschappelijke literatuur werden ook boeken van jongeren met ervaring over verlies en hulpverleningsgidsen geraadpleegd, als een waardevolle en nuttige aanvulling

1. ADOLESCENTEN. NOCH KINDEREN, NOCH VOLWASSENEN...

Adolescenten zijn noch kinderen, noch volwassenen, maar jonge mensen die door een levensfase gaan die wordt gekenmerkt door een snelle lichamelijke ontwikkeling, seksuele rijpheid en specifieke cognitieve en emotionele behoeften (Keirse, 2002). Onderzoek over rouw en adolescentie is pas de laatste twintig jaar bij mondjesmaat verschenen (Balk, 1991; Hogan & Desantis, 1996a, 1996b). Balk was één van de eerste die in 1981 een onderzoek deed met 'normale' rouwende jongeren. Voordien werden adolescenten vaak als deel van de volwassen- of juist de kinderopulatie beschouwd (Fleming & Balmer, 1996; Hogan & Desantis, 1996a). Jongeren gaan echter op een andere manier om met verlies. Volgens Fiddelaers-Jaspers (2002) is rouw in de adolescentie, mede door de maskerade van jongeren zelf, een onontgonnen gebied.

Adolescenten zijn eerst adolescenten en dan volwassenen. Ze rouwen dan ook als adolescenten. Ook al hebben ze bij verlies geen fundamenteel andere gevoelens dan volwassenen, de vorm waaronder deze naar buiten komen kan verschillen. Het verschil is volgens Keirse (2002) echter dat jongeren nog niet over de mogelijkheden van volwassenen beschikken om volledig te begrijpen wat er gebeurt en uit te drukken wat ze doormaken.

Fiddelaers-Jaspers (2004) en Nekkebroeck et al. (2004) stellen dat adolescenten nieuwe cognitieve vaardigheden ontwikkelen waardoor abstract-logisch denken tot ontwikkeling komt. Zo kunnen jongeren volgens hen vele concepten op een "nieuw niveau" begrijpen, waaronder ook verlies en de dood. Adolescenten erkennen, de universaliteit, onomkeerbaarheid en onafwendbaarheid van de dood. Verhulst (2000, 2005) stelt dat het vermogen om abstract te denken invloed heeft op de ontwikkeling van het zelfbeeld van jongeren. De nieuwe cognitieve verworvenheden beïnvloeden de sociale veranderingen, maar vormen ook een basis voor gevoelens van minderwaardigheid en uitzichtloosheid. Bij confrontatie met een ernstig verlies tijdens deze fase kunnen deze gevoelens nog versterkt worden.

2. VERLIES IS STEEDS UNIEK

Verlieservaringen zijn steeds een uniek gebeuren. Geen twee jongeren rouwen op identiek dezelfde manier. Keirse (2000a) vergelijkt rouwgedrag met een vingerafdruk: herkenbaar, maar telkens individueel verschillend. Wanneer adolescenten in contact komen met verlies, worden hun reacties bepaald door verschillende factoren (Morgan, 1990).

Meerbepaald door de wijze waarop dood en sterven in hun kinderjaren aan bod zijn gekomen of zijn vermeden, de maatschappelijke houding ten opzichte van dood en sterven (taboeonderwerp), het patroon van communicatie, onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen, de relaties met leeftijdgenoten. Hoe een jongere omgaat met verlies heeft volgens Keirse (2000) ook te maken met zijn persoonlijkheid en zijn capaciteit om te verwerken, die al eerder aanwezig was. Ook heeft het te maken met de omgeving waarin hij leeft, de steun die hij ervaart, de kansen die hij krijgt om zijn gevoelens te uiten en de houding die volwassenen om hem heen aannemen ten opzichte van het verlies. Clement, Aerts, Vanderlinden, Van Royen en Willems (2004) voegen daaraan toe: de band die ze hebben of juist niet hebben (maar wel wensen) met de overledene, familie- en samenlevingscultuur, sociaal netwerk, de leeftijd waarop ze verliezen, eigen levensomstandigheden,.... Ook bij verlies van eigen mogelijkheden ten gevolge van ziekte of ongeval is er sprake van verliesverwerking (Eussen, 2000).

Ook De Mönnink (2000) benadrukt in zijn boek *'Verlieskunde'* dat elke jongere rouwt op zijn manier, op zijn tempo, op momenten die voor hem bewust of onbewust veilig zijn. Er bestaan geen vastgelegde regels of procedures die jongeren tijdens dit proces moeten volgen. Toch bestaan er ook veel gemeenschappelijke kenmerken wat betreft verlies want anders zou men verlies bij jongeren moeilijk kunnen herkennen. Clement et al. (2004) zien rouwen als een noodzakelijke arbeid die jongeren moeten verrichten om het verdere leven aan te kunnen. Een niet afgemaakt rouwproces beïnvloedt volgens hem de wijze waarop jongeren verder leven en met komende verlieservaringen zullen omgaan.

3. PROBLEMATIEK RONDOM VERLIES.

3.1 DE BETEKENIS VAN ROUW IN ONZE SAMENLEVING.

Jongeren groeien op in een westerse samenleving die de laatste decennia sterk aan het veranderen is. De redenen waarom jongeren niet meer leven zoals hun voorouders zijn volgens Van Gil (1998) te wijten aan: de ontwikkelingen in de wetenschap, de komst van grote groepen immigranten die andere godsdienstige en culturele gebruiken met zich meebrachten en door de toegenomen welvaart. Van Gil wijst op het feit dat onze samenleving streeft naar meer en steeds beter. Ze vraagt veel energie van jongeren waardoor ze zich nauwelijks nog kunnen concentreren op hun gevoel. Verder besluit Van Gil dat verlies immers niet hoog aangeschreven staat aangezien het niet bijdraagt aan de verbetering van de economische positie. Verlies levert geen winst op, het kost alleen maar.

Hoe we omgaan met verlies en rouw wordt niet enkel bepaald door onze persoonlijkheid, onze leeftijd, onze levens- en familiegeschiedenis maar ook door het cultureel erfgoed en de rol van religie waarmee we opgroeien. In onze Westerse cultuur waar vitaliteit wordt gepromoot is nog weinig plaats voor afscheid, sterven en rouwen (Clement et al., 2004). Onderzoek naar verlies is enerzijds vooral gedomineerd door de psychologie, door de psychiatrie en door therapeuten die zich voornamelijk concentreren op de sociale context van het individu.

In de literatuur over verlies in relatie tot familie is het relatief stil over de invloed van cultuur. Een uitzondering is Shapiro (1994, 1996). Ook Clement et al. (2004) ziet rouwen als een zwaar arbeidsproces, dat in onze cultuur vaak miskend wordt. Keirse (2002) heeft het over onze cultuur die de neiging heeft om verdriet dood te zwijgen en te ontlopen in plaats van te ondersteunen. Keirse (1995) stelt dat rouwen teruggedrongen is binnen de muren van het gezin en naaste familie. Vroeger werd vorm gegeven aan rouw en verdriet in maatschappelijke gebruiken en gewoonten, rouwrituelen genoemd. Deze hadden een belangrijke betekenis omdat ze verdriet zichtbaar maakten. In de rituelen kreeg verdriet van individuele mensen een sociale en maatschappelijke dimensie. Vroeger werd de rouwtijd bepaald door de duur die men dacht dat een ziel nodig had om het hiernamaals te bereiken. Er was sprake van een 'rouwplicht' met bijvoorbeeld rouwkleding dat één jaar en zes weken gedragen werd.

Tegenwoordig is rouw niet aan een tijdsduur gebonden. Het rouwen is nu voorbij wanneer de persoon die verloren heeft zijn evenwicht heeft teruggevonden (Van den Bout, 1996). Somers & Depauw (2000) merken op dat binnen onze Westerse cultuur veel afscheidsrituelen hun betekenis en functie gedeeltelijk verloren hebben. Zij hebben nochtans tot doel de overgang naar de nieuwe situatie duidelijk, zichtbaar en mogelijk te maken. Nu behoort sterven/verlies meer en meer tot de wereld van de professionele zorgverleners en van instanties zoals ziekenhuizen. Met het verdwijnen van de rouwgebruiken verdween in de samenleving ook het kader waarin mensen elkaar vanzelfsprekend konden ontmoeten rond verdriet.

Andere onderzoekers spreken het bovenstaande tegen. Hogan en Desantis (1996b) komen tot de vaststelling dat de laatste decennia de kijk op rouw veranderd is en de mogelijkheden van normale rouw worden verbreed. De emotionele en spirituele nabijheid blijft in de vorm van een blijvende band met de overledene. In de 'Child Bereavement Study' werd voor het eerst duidelijk dat adolescenten een blijvende band hebben met hun overleden vader of moeder (Silverman & Nickman, 1996; Silverman, Nickman, & Worden, 1992; Silverman & Worden, 1993). Jongeren die verbonden blijven kunnen beter over het verlies praten en zijn geneigd om de overleden ouder een plezier te doen met hun gedrag (Worden, 1996). De blijvende band is volgens Hogan en Desantis (1996b) een soort motiverende energie die helpt om van rouwende jongeren veerkrachtige overlevenden te maken. Het is de brug tussen rouw en psychologische groei.

Over het feit dat rouw ontstaat na een ingrijpend verlies bestaat geen twijfel in de literatuur. Rouw is een universeel verschijnsel maar Van Gil (1998) stelt dat rouwrituelen en -uitingen wel cultureel bepaald zijn. In deze thesis heb ik me beperkt tot het leren omgaan met rouw en de uitingen daarvan in onze westerse samenleving. De betekenis van verlies is overal hetzelfde. Alleen is de wijze waarop hiermee wordt omgegaan cultuur- en genderafhankelijk. Ook Somers en Depauw (2000) spreken van een ritueel dat universeel en tegelijkertijd persoonlijk invulbaar is.

3.2 WAT BETEKENT VERLIES VOOR JONGEREN?

Volgens Keirse (1995) worden jongeren vaker geconfronteerd met verliesverwerking dan op het eerste gezicht wordt gedacht. Rouwreacties worden niet altijd erkend. Verlies wordt vlug gekoppeld aan de dood. In het leven van een jongere is er echter veel meer verlies dan een dierbare persoon die overlijdt (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005). Er kan ook sprake zijn van rouwen bij een andere vorm van verlies, zoals een echtscheiding, een verhuizing, verlies van gezondheid, vrienden uit het oog verliezen; kortom in situaties waarin men iets verliest wat die persoon als zeer wezenlijk in zijn of haar leven ervaart.

De Mönnink (2000) beschrijft een aantal verlieservaringen in de levensloop. Hij onderscheidt zes levensgebieden waar jongeren indirect bij betrokken kunnen zijn: het lichaam, de psyche, relaties, ouderschap, school/werk, huis en haard. Een jongere doet pas iets met verlies als het dat als betekenisvol ervaart. Niet elke verandering wordt door een jongere beleefd als verlies. Verliefde & Fiddelaers-Jaspers (2005) maakten een onderscheid tussen betekenisvol en betekenisloos verlies. Bij betekenisloos verlies hoeft volgens hen niets te gebeuren, het leven gaat verder. Bij een betekenisvol verlies maken ze onderscheid in: ten eerste de tijd (heden, verleden, toekomst), ten tweede de mate van actieve betrokkenheid (reactief of participierend) en ten derde de mate van herstelbaarheid (van definitief, onherstelbaar verlies over minder absoluut verlies tot herstelbaar verlies).

Uit een studie van Nagy (1959) blijkt dat een kind onder de vijf jaar dood niet definitief kan erkennen. Het is pas ongeveer vanaf negen jaar dat kinderen realiseren dat dood het definitief stoppen van het lichamelijke leven inhoudt. Bluebond-Langer (1977) trekt de bevindingen van Nagy in twijfel. Hij beweert dat er gedurende het hele leven sprake is van een heen en weer gaan tussen datgene wat we willen geloven en datgene wat we op een bepaald moment wel weten, maar lang niet altijd waar willen laten zijn. Een kind kan dus de cognitieve stappen gezet hebben om verlies te kunnen begrijpen maar door individuele factoren zoals leeftijd, leefsituatie, ouderlijke steun kan de jongere beslissen om op bepaalde momenten het besef vast te houden en op andere momenten niet. Jongeren kunnen opvattingen over de dood in een versneld tempo eigen maken wanneer ze er in contact mee komen.

Uit onderzoek van Ros (2000) blijkt dat kinderen gemiddeld ruim acht jaar zijn als ze de eerste keer in aanraking komen met de dood van iemand die ze kennen. Op twaalfjarige leeftijd is dat opgelopen tot 86%. Ook uit het onderzoek van De Graaf, De Graaf, Kraaykamp en Ultee (1998) is bekend dat ruim tien procent van de mensen die nu tussen de twintig en de zeventig jaar oud zijn, vóór hun twintigste levensjaar een van hun ouders hebben verloren door overlijden.

Een jongere neemt verlies zijn hele leven mee en telkens opnieuw moet het een stukje verwerken op het ontwikkelingsniveau waarop het dan is en met de kennis en vaardigheden die het in de bepaalde levensfase heeft (De Graaf et al., 1998). Telkens als jongeren een nieuwe emotionele of mentale stap zetten in hun groeiproces, kan men verwachten dat ze het oude verlies herbelevan. Ze beleven het anders en het oude verlies krijgt een nieuwe betekenis (Keirse, 2002).

Volgens Keirse (2002) wordt de wereld van jongeren door verlies verdeeld in een periode 'voor' en een periode 'na'. In alles wat daarna komt, is de realiteit van het verlies altijd aanwezig, hoeveel tijd er ook verstreken is. Wanneer een jongere iets verliest wordt de elementaire wereldorde van de jongere omver geworpen. In 1995 schreef Keirse reeds dat adolescenten zich vaak zo hulpeloos voelen dat ze zich willen terugtrekken in de vroege jeugd, waar ze het gevoel hadden beschermd te zijn voor de dood. De sociale verwachtingen van ouders dwingen hen vaak zich als volwassenen te gedragen. Adolescenten zullen dan ook diverse volwassen reacties gaan vertonen.

Keirse (2002) stelt rouwen een proces is en geen gebeurtenis. Het rouwproces is verweven met het ontwikkelingsproces. Het gemis komt vaak terug op belangrijke momenten in het leven. Balk en Corr (1996) en Kandt (1994) benadrukken in hun studie dat jongeren zich niet de luxe kunnen permitteren om hun ontwikkeling even stop te zetten en zich geheel te wijden aan hun rouw. Ook Keirse (2006) besluit hij dat het voor jongeren een moeilijke opgave is om de ontwikkelingsfasen te doorlopen en gelijktijdig verlies proberen te verwerken. Zowel het ontwikkelingsproces als de verliesverwerking kunnen hierbij in het gedrang komen.

Jongeren gaan hun eigen identiteit verwerven. Slaagt de adolescent er niet in om een eigen identiteit te ontwikkelen dan spreken De Hart (2004) en Verhulst (2000, 2005) van identiteitsverwarring of 'identity confusion'. Wanneer de adolescent er in slaagt om verantwoordelijkheden aan te gaan is er volgens hen sprake van 'identity achievement'. Hiermee bedoelt men dat verlies ervoor kan zorgen dat het normaal proces van identiteitsvorming wordt verstoord en dat gekozen wordt voor minder gezonde oplossingen, zoals 'foreclosure' (vroegtijdig afsluiten van de identiteitsontwikkeling) en 'identity confusion' (niet in staat om lange termijndoelen te ontwikkelen). Of een jongere de fase van de identiteitsvorming goed doorkomt, wordt volgens Verhulst (2005) voor een deel bepaald door het succes waarmee eerdere ontwikkelingstaken werden doorgemaakt.

Het loskomen van de ouders is echter volgens De Hart et al. (2004) en Verhulst (2005) slechts een deel van de opdracht. Naast het loskomen gaat het tevens om het verwerven van een nieuw soort band met de ouders, waarin hiërarchie minder een rol speelt. Het is echter moeilijk om deze taak te volbrengen als de andere er niet meer is. Confrontatie met verlies kan de jongere terug in de afhankelijkheid dringen en de normale evolutie in het verwerven van een nieuw soort band met de ouders verstoren (Black, 2002).

Rouw is een negatieve invloed op de identiteitsvorming (Balk, 2000; Black & Urbanowicz, 1987, Stroebe, Hansson, Stroebe & Schut, 2002). Tegelijkertijd zo zegt Oltjensbruns (1996) doen jongeren door het verlies ervaringen en inzichten op waarmee hun gevoel van identiteit verder gevoed kan worden.

3.3 HOE GAAN JONGEREN OM MET VERLIES? REACTIES OP VERLIES.

Het omgaan met verlies is in de eerste plaats een emotioneel proces. Het verstandelijke verdwijnt vaak op de achtergrond als emoties je raken (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005).

Emoties en reacties na verlies bij jongeren kunnen zijn: verwarring en desoriëntatie, een permanent zoeken naar houvast, angst en vrees, protest en agressie, schuldgevoelens en schaamte, depressie en wanhoop, dwangmatig overpeinzen, vragen naar de zin, identificatie met de overledene, idealiseren, zelfmoordgedachten, dromen, veranderingen in sociale relaties en lichamelijke reacties (Keirse, 1995).

4. VERLIES NADER BEKEKEN. VERLIES ALS EEN PROCES: INDELING IN FASEN.

Een rouwproces van jongeren verloopt in voorspelbare fasen. In de literatuur werd een model beschreven en gepopulariseerd door psychiater Kübler-Ross (1969) in verschillende rouwtaken. Worden (1992) maakt als opmerking hierbij dat het niet gaat om een logische volgorde van de rouwtaken maar dat men rouwen moet zien als een cyclisch gebeuren waarbij rouwenden kunnen hervallen in vorige fasen of meerdere stappen tegelijkertijd doormaken. Het woord rouwtaken wijst er volgens Keirse (1995) op dat de rouwende actief iets kan doen. De vier taken moeten dan ook vervuld worden vooraleer de rouw voltooid is. Onvoltooide rouwtaken kunnen het verdere levensgeluk van de jongeren in de weg staan.

Een eerste rouwtaak volgens Kübler-Ross en nadien volgens vele anderen is het aanvaarden van de werkelijkheid van het verlies. Om met rouwen te kunnen beginnen, moet men het verlies erkennen. Hier heeft men de neiging om jongeren aan allerlei materiële verlangens te voldoen: speelgoed, snoep, geld, ... in plaats van hen te geven wat ze nodig hebben op dat moment: aandacht, liefde, veiligheid, een situatie waarin ze verlies onder ogen durven zien (Keirse, 1995). Een tweede rouwtaak is het ervaren van de pijn van het verlies. De enige weg naar verwerken is recht door de pijn heen te gaan. Men wil jongeren pijn besparen maar daarmee bevordert men de verwerking niet. De derde rouwtaak is het aanpassen aan de omgeving zonder de overledene. En tenslotte moet men een nieuwe plaats geven aan de overledene en opnieuw leren houden van het leven.

Dit model werd achteraf toegepast op verwerking van andere verliezen. Geen twee jongeren rouwen op dezelfde manier, ook al herkent men reacties en emoties in een rouwproces. Men maakt het echter moeilijk als men als volwassene probeert voor te schrijven hoe een jongere het verlies moet ervaren en verwerken. Interessanter zou zijn om vanuit het perspectief van de jongeren weer te geven hoe zij met de verliestaken omgaan. Daarover is echter door jongeren weinig tot niets gepubliceerd.

5. IS HET PUBERTEIT OF ROUW?

Wat is de rol van adolescentiefase bij verlieservaringen? In ons leven worden we regelmatig geconfronteerd met verlies. Jongeren bereiden zich in het leven voor op allerlei situaties maar niet op verlies. Vaak worden ze er totaal onverwacht mee geconfronteerd. Weten wat verlies betekent is volgens Keirse (2002) belangrijk voor het herstel.

Uit onderzoek van Van Gil (1998) blijkt dat jongeren proberen om hun verdriet niet te voelen. Verstandelijk kunnen jongeren er wel bij maar toch proberen ze hun emoties weg te drukken en/of te ontwijken. Ladan & Groen-Prakken (1998) vinden het belangrijk dat jongeren doorheen hun ontwikkeling leren omgaan met verlies. Jongeren zullen pas gaan rouwen als ze zich eerst een duidelijk begrip/beeld hebben kunnen verwerven van wat het betekent om te verliezen.

5.1 ONTWIKKELINGSFASEN

Rouw bij adolescenten kan niet worden begrepen zonder kennis over de ontwikkelingsfase (Balk & Corr, 2002; Black, 2002; Fiddelaers-Jaspers, 1998; Keirse, 2002). Anderzijds zijn er ondanks de verschillen ook veel gelijkenissen tussen rouwreacties van adolescenten en van volwassenen.

Adolescentie is de periode tussen de kindertijd en de volwassenheid. Vaak nemen jongeren zich een pseudo-geraffineerde houding aan zoals die van een volwassene maar in hun hart blijven ze kinderen (Keirse, 2002). De specifieke ontwikkelingsfasen van de adolescent maken verliesverwerking verschillend ten opzichte van deze bij volwassenen of jonge kinderen (Balk & Corr, 2002; Fiddelaers-Jaspers, 1998; Keirse, 1995,2002). Bovendien is het soms moeilijk om onderscheid te maken tussen gedrag in functie van rouw en reactie eigen aan de adolescentie.

Net omdat de adolescenten zich in een unieke levensfase bevinden waarvan het zich losmaken van de ouders en zelfstandigheid centraal staan, doet hun onafhankelijke opstelling soms veronderstellen dat ze geen extra ondersteuning nodig hebben (Fiddelaers-Jaspers, 1998, 2004; Keirse, 2002). Jongeren gebruiken vaak een masker om hun rouw te verbergen. Ze willen 'gewoon' zijn en niet anders zijn dan anderen. Een bijkomende reden voor hun maskerade is dat ze hun ouder(s) geen extra verdriet willen doen. De keerzijde van het masker is dat ze niet de steun krijgen waar ze in feite behoefte aan hebben (Fiddelaers-Jaspers, 2002).

De rijpingstaken, eigen aan de adolescenten, kunnen ervoor zorgen dat de rouwarbeit niet adequaat wordt voltooid. Wat het rouwen bijzonder kan bemoeilijken, zijn schuldgevoelens in verband met de normale opstandigheid en met afstand nemen van de familie, die zich hebben voorgedaan voor het verlies en die eigen zijn aan de adolescentie (Keirse, 1995).

5.2 LEEFTIJDGENOTEN

Jongeren hebben de behoefte om bij de groep van hun leeftijdsgenoten te horen en zich door hen aanvaard te voelen (Keirse, 2002). Wanneer een jongere wordt geconfronteerd met een ernstig verlies, kan hij het gevoel krijgen te veel te verschillen van de overige groepsleden en in een geïsoleerde positie terecht te komen (Davies, 1991). Leeftijdsgenoten zijn vaak niet zo behulpzaam en ondersteunend om iemand zijn verwarde gevoelens en gedachten te laten uiten, omdat ze meestal zelf geen ervaring hebben met de problematiek of te angstig zijn om hierover te praten (Morgan, 1990). Door zich te gedragen zoals ze gewoonlijk doen, geven leeftijdsgenoten de door verlies getroffen jongere een gevoel van normaliteit en continuïteit van het leven (Davies, 1999; Silverman, 2000). Soms nemen jongeren dan ook afstand van de pijnlijke aspecten van rouw om zichzelf te beschermen en deel te blijven uitmaken van de groep.

Verder blijkt dat jongeren die niet werden geconfronteerd met een ernstig verlies vaak een verkeerde inschatting maken omtrent de intensiteit en de duur van de rouwperiode. Ze ervaren het verdriet van de rouwende jongere dan ook als te manifest en zullen hem vaak vermijden. Jongeren hebben het gevoel dat leeftijdsgenoten hen niet meer begrijpen, terwijl deze juist zo belangrijk zijn (Fiddelaers-Jaspers, 2002). Het is moeilijk om deze emoties te uiten, soms uit zich dat in overdreven drankgebruik, opzoeken van gevaar,... ook jongeren hebben bij verlies nood aan veiligheid en geborgenheid. Hun reacties op verlies kunnen onvoorspelbaar en erg wisselend zijn. Ze willen zelf alles in handen kunnen nemen (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005).

5.3 VERLIES BIJ MEISJES VERSUS VERLIES BIJ JONGENS

Jongens beleven evenzeer een verlies als meisjes. Zij hebben niet totaal andere behoeften maar ze ervaren ze anders en uiten ze ook anders dan vrouwen. Zij zijn soms minder verbaal over gevoelens. Dit is volgens Keirse (1995) sterk bepaald door de opvoedingspatronen en de andere verwachtingen in de samenleving ten aanzien van mannen en vrouwen. Mannen worden aangemoedigd om sterk te zijn, een beschermende en actieve rol op te nemen. Mannen denken meer analytisch en zijn meer gericht op het oplossen van problemen. Vrouwen wensen om hun emoties te uiten en te delen. Mannen houden hun pijn en emoties onder controle. Vrouwen uiten hun gevoelens, gaan op zoek naar erkenning van de pijn en vergelijken zich met anderen. Het benadrukken van verschillen tussen mannen en vrouwen mag niet te absoluut worden gezien en is sterk cultureel bepaald.

5.4 NIET-ERKEND VERLIES EN VERWIKKELDE/GECOMPLICEERDE ROUWVERWERKING

Niet-erkend verlies benadrukt dat er in de samenleving een soort regels bestaan die nader specificeren wie, wanneer, waar, hoe en hoelang en voor wie mensen mogen rouwen. Volgens Keirse (1995) zijn er drie redenen voor het niet erkennen van verlies. Ten eerste als de relatie niet op verwantschap is gebaseerd.

Het verlies van een vriend is geen familie, homoseksuele relaties die niet openlijk erkend of sociaal aanvaard worden. Ten tweede als het verlies niet als maatschappelijk betekenisvol verlies wordt aanzien. Een voorbeeld hierbij is het verlies van een huisdier, of het verlies omwille van sociale dood (persoon leeft nog maar hij wordt behandeld alsof hij dood is). De laatste reden voor het niet erkennen van verlies is als de verliezer niet als verliezer erkend wordt. Voorbeelden hierbij kunnen zijn: hoogbejaarden, mentaal gehandicapten,... Met andere woorden personen die niet worden beschouwd tot het voelen van verlies.

Van den Bout, Boelen en De Keijser (1998) merken op dat in onze maatschappij er nog een tweeslachtige houding bestaat ten opzichte van rouw en verliesverwerking. Enerzijds beschouwt men rouw als een normaal aspect van het leven en wilt men problemen in verband met rouw niet "pathologiseren". Anderzijds blijkt dat bij latere moeilijkheden, klachten en stoornissen verwickelde rouw vaak op de voorgrond komt en veel voorkomt. De duur, de intensiteit, de combinatie van factoren en aanhoudend disfunctioneren maken dat het gecompliceerde rouw wordt genoemd (Prigerson et al., 1999).

In de periode na het verlies is het onmogelijk om een onderscheid te maken tussen een normaal en een afwijkend verwerkingsproces (Keirse, 1995). Wanneer de rouwreacties te snel vanuit een ziektemodel worden benaderd, kan dat bedreigend zijn voor de jongere en het natuurlijk herstel in de weg staan (Balk & Corr, 2002; Fiddelaers-Japsers, 1998; Van den Bout, 1998). Anderzijds is het belangrijk dat tijdig gepaste hulp kan worden gezocht om verwickelingen te vermijden (Keirse, 1995; Raphael, Minkov & Dobson, 2002; Stroebe & Schut, 2002). Verwickelingen in de rouw kunnen tot uiting komen in 'onderreacties' (geen reactie op verlies) of 'overreacties' (na lange tijd nog permanent mee bezig) (Fiddelaers-Japsers, 1998, 2004; Keirse, 2002; Van den Bout, 1998). Hierbij is de intensiteit van de symptomen belangrijk.

5.5 ROUW UITSTELLEN.

Uit studie van Worden (1996) weet men dat nogal jongeren na het verlies van een ouder rouwreacties soms pas het tweede jaar na het overlijden laten zien. Jongeren nemen pas de tijd om te rouwen wanneer ze voldoende basisveiligheid ervaren (Keirse, 1995, 2002). Vlak na het verlies moeten jongeren eerst weten of aan hun basisbehoeften tegemoet zal worden gekomen. Ze kunnen zich dan egocentrisch opstellen. Het is van belang om jongeren het voordeel van de twijfel te geven en niet te snel reacties als pathologisch te bestempelen (Van den Bout, 1998).

Omdat depressieve verschijnselen geregeld verbonden zijn aan rouw, is het eveneens bijzonder moeilijk om het onderscheid te maken tussen depressie en rouw. Een belangrijk onderscheid is volgens Fiddelaers-Japsers (1998, 2004) dat bij rouw de depressieve verschijnselen voornamelijk betrekking hebben op verlies (zoekgedrag, preoccupatie met de overledene), terwijl bij depressie meer algemene zaken als apathie, slapeloosheid en eenzaamheid op de voorgrond staan.

6. GEZIN IN ROUW.

Een jongeren behoort tot vele 'systemen' en sociale netwerken. Behalve vrienden en leeftijdsgenoten (zie hierboven) zijn ouders en familie personen die dicht bij de jongeren staan. Het gezin is dan ook voor vele jongeren een veilig fundament waarop ze kunnen rekenen, waartegen ze rebelleren, maar ook het nest dat ze als vanzelfsprekend beschouwen (Keirse, 2002). Na een verlies spreekt men meestal over de persoon van de rouwende. Toch is rouw vaak een crisis voor het hele gezin (Shapiro, 1994).

Omgaan met verlies en rouw gebeurt hoofdzakelijk en in eerste instantie binnen familie, vrienden- en kennissenkring. Zij zijn van groot belang bij het in evenwicht houden van de balans draagkracht-draaglast van de nabestaande jongeren (Clement et al., 2004). Silverman (2000) komt tot de vaststelling dat ouders door hun eigen verlies zo in beslag kunnen worden genomen dat ze de emotionele behoeften van jongeren uit het oog verliezen. Jongeren gaan dan hun ouders beschermen voor nog meer verdriet en durven hun eigen gevoelens niet te uiten. Jongeren hun onafhankelijke opstelling (passend bij de adolescentie) doet veronderstellen dat ze geen steun van anderen nodig hebben. Hierdoor kunnen ze een geïsoleerde positie binnen het gezin krijgen. Balk (1991) noemde de adolescenten die een verlies in de gezinssituatie ervoeren toen al de 'forgotten mourners'. Kandt (1994) benadrukte het feit dat jongeren het belang en de betekenis van het verlies kleiner maken dan het in werkelijkheid is. Hun buitenkant ziet er vaak anders uit dan hun binnenkant. Ze bouwen een muur om zichzelf heen en steken veel psychische energie in een façade van non-expressie.

In onze samenleving gaan vaker en steeds meer ouders uit elkaar. In de literatuur wordt dan ook veel aandacht besteed aan verlies bij jongeren door echtscheiding van de ouders. Hoe verschilt het verlies van een ouder door echtscheiding van het verlies door sterven? Er zijn heel wat gelijkenissen in de reacties van jongeren op de breuk in een gezin. Het gezin moet zich op een soortgelijke manier aanpassen aan de veranderingen in de gezinsstructuur en de rolverschuivingen. Worden (1996) onderscheidt een specifiek kenmerk die deze twee typen van verlies verschillend maken. Als een gezin wordt gebroken door echtscheiding, is het moeilijk voor jongeren om te geloven in het blijvende karakter van de situatie. Fantasieën over hereniging zijn dan ook gebruikelijk en kunnen geruime tijd duren. Herinneringsfantasieën zijn minder waarschijnlijk als de ouder sterft. Het blijvende en onomkeerbare karakter van het verlies is zeer reëel voor jongeren.

Keirse (2002) vult Worden verder aan. Jongeren die een ouder verliezen door echtscheiding voelen meer de neiging om hun verdriet te verbergen dan bij een sterven. Het rouwen wordt vaak niet ondersteund door de ouder die het kind onder zijn hoede heeft, vanwege conflicten tussen beide ouders. Teyber (1992) stelt dat wanneer het huwelijk voorbij is nog niet het ouderschap stopt. De kwaliteit en de manier waarop men met de kinderen omgaat in de periode van de scheiding zijn van doorslaggevende betekenis voor de aanpassing van het kind. Het is niet de scheiding zelf die de jongeren problemen bezorgt, maar de manier waarop ouders tijdens de scheiding met hen omgaan en de kwaliteit van de opvoeding die erop volgt.

Het blijkt dat jongeren zich beter aanpassen in een gebroken gezin dat goed functioneert dan in een gezin met ouders die aldoor ruzie maken. Ook stelt Keirse (2002) dat de kwaliteit van de ouder-kindrelatie een belangrijke impact heeft op de verdere ontwikkeling van het kind, zowel na echtscheiding als na sterven. Echtscheiding is meer dan sterven een kwestie van keuze. Het kind voelt zich in de steek gelaten. Sterven is meestal niet de keuze van de persoon die sterft en de gevoelens van zich in de steek gelaten te voelen zijn dan ook meestal van korte duur. Een uitzondering hierop is wanneer een ouder is overleden door zelfdoding. Over het algemeen wordt er meer ondersteuning vanuit de gemeenschap geboden bij sterven dan bij echtscheiding (Keirse, 2002). Erkenning van verlies is belangrijk. Als een echtscheiding van de ouders niet wordt erkend als verlies voor de jongere, zal hij ook niet de kans krijgen om gevoelens te uiten. (Keirse, 2006)

7. VERLIES BEÏNVLOEDT VERDERE LEVEN VAN JONGEREN.

Reeds in de jaren tachtig was er wetenschappelijke discussie aan de gang over de invloed van rouw op de zelfwaardering en het zelfbeeld van de adolescent. Uit onderzoek (Balk, 1981, 1983; Gray, 1987; Guerriero, 1983; Martinson, Davies & Mc Clowry, 1987, Balk & Corr, 2002; Keirse, 1995, 2002a; Nekkebroeck et al., 2004) blijkt dat wanneer jongeren geconfronteerd worden met verlies ze twee wegen kunnen bewandelen. Enerzijds kunnen ze een terugval vertonen in hun studieresultaten, ze kunnen een lager zelfvertrouwen en/of gedragsproblemen ontwikkelen. Anderzijds kan elke "belastende gebeurtenis" evengoed aanzet zijn tot meer volwassenheid en groei: jongeren ontdekken nieuwe perspectieven over zichzelf en ontwikkelen een nieuwe visie op de anderen rondom hen.

Ook andere onderzoeken (Balmer & Flemings, 1996; Davies, 1997; Hogan & Greenfield, 1991; Martinson & Campos, 1991) tonen aan en bevestigen dat jongeren hun normale resultaten behouden en zich gedragen zoals hun leeftijdsgenoten. Verbetering van schoolresultaten komen zelfs ook voor (Worden, 1996). Voor de meeste adolescenten zijn na verloop van tijd de cijfers weer op het niveau van de periode voordat het verlies plaatsvond. Balmer en Flemings (1996) vergeleken cijfers van het semester voor en na het overlijden en vergelijken deze weer met de cijfers van niet-rouwende jongeren. Zij konden geen verschil ontdekken en concludeerden dus, althans op korte termijn, de cijfers op school geen goede indicator zijn voor het meten van rouw.

Welk pad jongeren zullen volgen, hangt gedeeltelijk af van de ondersteuning en begeleiding die ze krijgen van de naaste omgeving. Andere beïnvloedende factoren zijn volgens Keirse (1995, 2002) en Stroebe en Schut (2002) de persoonlijkheid, genetische factoren, de groep van leeftijdsgenoten, en de wijze van omgaan met spanningen. Voorheen ging men er van uit dat rouwende jongeren automatisch opgroeien tot problematische volwassenen.

Van Gil (1998) stelt dat adolescenten door de veranderingen die moeten leiden tot een volwassen bestaan extra kwetsbaar zijn en wellicht ook gevoeliger voor depressieve stemmingen. Zo blijkt ook dat bij adolescenten meer depressieve verschijnselen optreden dan bij kinderen. Een mogelijke verklaring hierbij is dat adolescenten meer bewust negatieve stemmingen ervaren dan kinderen.

Het toenemen van depressies in de adolescentie hangt dan voornamelijk samen met de toegenomen mogelijkheden tot zelfreflectie en zelfbeoordeling. Naast depressieve stemmingen neemt suïcide of zelfdoding toe onder adolescenten. Onderzoek van De Wit, Van der Veer en Slot (1995) tonen aan dat het één van de drie belangrijkste doodsoorzaken is in de leeftijdsgroep tussen 12 en 18 jarigen. Uit onderzoek van Kienhorst, De Wilde en Diekstra (1993, in De Wit et al., 1995, p.243) blijkt dat bij 8000 Vlaamse jongeren ongeveer 39% onder hen ooit al eens aan suïcide gedacht heeft. Bij meisjes is dit 49% tegenover 33% bij jongens.

Eenzaamheidsgevoelens kunnen ontstaan als gevolg van veranderingen die de adolescent moeilijk kan verwerken, zoals bijvoorbeeld veranderen van school of verhuizen (Goossens & Marcoen, 1994). Als de emotionele last te groot wordt, dan zoekt een jongere volgens Verliefde en Fiddelaers-Jaspers (2005) naar compensaties. Als het onevenwicht blijft bestaan, kan dat leiden tot fysieke, psychische en gedragsklachten. Een blijvende storing in balans tussen draagkracht en draaglast veroorzaakt ernstig emotioneel lijden. Bij jongeren met gedragsproblemen en leerstoornissen en bij volwassenen met op het eerste gezicht onverklaarbare depressieve klachten blijkt regelmatig een sterfgeval of een groot verlies tijdens de kinderjaren een belangrijke rol te spelen (Ladan & Groen Prakken, 1998).

Ondanks een optimisme over de 'veerkracht' van de jeugd en enige evidentie dat jongeren voordeel halen uit de aanpak van 'life-crisissen' benadrukken wetenschappers nog steeds de psychologische gevolgen van confrontatie met een ernstig verlies tijdens de adolescentie. Black (2002) stelt dat het verlies van een ouder tijdens de adolescentie een majeure risicofactor is voor het ontwikkelen van een psychiatrische stoornis. Uit onderzoek (Balk & Corr, 2002) blijkt dat 'onverwerkte rouw' verbonden wordt met depressie, chronische ziekte, aanhoudende schuldgevoelens, laag zelfwaardegevoel en kan leiden tot verstoring van werk- en schoolprestaties en relatievorming.

Uitkomsten van onderzoeken spreken elkaar regelmatig tegen op het feit of verlies door de dood tot emotionele en gedragsproblemen leidt en tot een toegenomen risico wat betreft de psychische gezondheid in de volwassenheid. Tot voor kort werd rouw alleen gezien als een innerlijk psychologisch gebeuren dat allerlei negatieve gevoelens met zich meebracht die zo snel mogelijk uitgewist moesten worden (Osterweis, Solomon & Green, 1984; Parkes, 1993, Silverman, 2000, 2000a). In deze visie was rouw steeds een ziekte. Clement et al. (2004) zien daarentegen rouwen als een natuurlijk proces ten gevolge van een verlieservaring. Dus geen ziekte die we zo snel mogelijk uit ons leven moeten bannen. Enkel diegene die in staat zijn tot liefde, om te houden van mensen en dingen, ervaren ook verdriet.

8. BEGELEIDEN VAN JONGEREN MET EEN VERLIESERVARING.

Men kan jongeren verliessituaties niet besparen men kan hen alleen maar helpen om te gaan met de verliessituaties. Het kunnen begrijpen van hun verlies is voor jongeren zeer belangrijk eveneens opgevangen worden met hun gevoelens. Jongeren hebben capaciteit om te voelen maar ze zijn niet altijd in staat hun gevoelens te beschrijven en te verwoorden.

Verlies moet verwerkt worden en een plaats krijgen zo stelt Van Gil (1998). Door jongeren te ondersteunen in het verwerken van hun verdriet kan men zorgen voor een betere emotionele uitkomst (Keirse, 2006).

Tijd heelt geen wonden maar we hebben wel tijd nodig om wonden te laten genezen (Clement et al., 2004). Het is niet de tijd die geneest, maar wat men doet met de tijd (Keirse, 1995). Ter Horst (1991) beschrijft in zijn boek 'Over troosten en verdriet' verschillende vormen om te troosten. Sommigen halen volgens Ter Horst (1991) troost uit eten en drinken, anderen halen troost uit aanraking van iets of iemand, nog anderen halen troost uit handelingen, uit fantasieën en verbeelding of uit agressieve gedachten of handelingen. Luisteren hoe het voelt is volgens Keirse (1995) dan weer een vaak een zeer adequate vorm van helpen en ondersteunen in verdriet.

Schepker, Scherbaum en Bergmann (1995) vestigen de aandacht op het belang van voortgang van de gewone, dagelijkse zorg voor jongeren en van het herkend worden in de diversiteit aan gevoelens. Hagman (1996) heeft het ook over voorzien in een voortgang van de dagelijkse zorg maar voegt eraan toe dat het belangrijk is om liefde, empathie en begrip te verschaffen en gevoelens met elkaar te delen.

Een mythe die nog steeds een eigen leven leidt is dat adolescenten te jong zijn om verlies te begrijpen. Jongeren hebben net de behoefte aan een uitleg die past bij hun leeftijd. Correcte inzichten zijn belangrijk want fantasieën zijn vaak erger dan de realiteit (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005). Ouders mogen verdriet niet verbergen voor hun kinderen. Als ouders proberen hun verdriet te verbergen voor hun kinderen, dan leren ze hun kinderen net hetzelfde te doen. (Keirse, 2002) Een fundamentele boodschap die ouderen aan hun kinderen zouden moeten meegeven is dat tranen worden gedroogd, niet voor altijd, maar steeds weer (Keirse, 1995, 2002).

Men gaat er te vaak van uit dat rouwende kinderen ziek zijn en best in behandeling worden genomen. Het medische model kan rouwende families schaden omdat het de verantwoordelijkheid voor genezing verplaatst van de rouwende naar de arts of zorgverlener die de 'patiënt' behandelt (Keirse, 2002). Het is onmogelijk als professionele zorgdrager efficiënte hulp te bieden zonder rekening te houden met deze familiale context (Rolland, 1994). Ook Van Endt-Meijling (2006) ziet de hulpverlener als een bemiddelaar tussen het cliëntsysteem en de hulpverleningscultuur die moet letten op de context van de cliënt. Om een verlies te kunnen 'behandelen', moeten cliënt en hulpverlener het eens zijn over de betekenis ervan.

Raphael et al. (2002) bedenken zeven taken voor hulpverleners om de jongeren beter emotioneel te ondersteunen bij verlies: ten eerste weten wat jongeren nodig hebben, ten tweede ondersteunen van ouders in het beter begrijpen van hun adolescenten, vervolgens het informeren van ouders en jongere over een normaal rouwproces, over mogelijke reacties en gevoelens, ten vierde communicatie tussen de jongere en de ouders (of belangrijke andere) stimuleren en nadenken over wat de boodschap naar school zou kunnen zijn, ten vijfde beslissen wie de jongere wil inlichten, ten zesde erover waken dat zo veel mogelijke veranderingen vermeden worden, en ten slotte respecteren van jongeren wat ze willen.

De meeste jongeren hebben geen behoeften aan gespecialiseerde hulp. Het zou deze zelfs natuurlijk herstel in de weg kunnen staan (Black, 2002; Fiddelaers-Japsers, 1998). Het gemeenschappelijke in de verschillende therapieën dient echter te zijn dat de professionele hulp zo kort mogelijk wordt gehouden en de rouw arbeid dan verder aan de familie en de natuurlijke omgeving wordt overgelaten (Keirse, 2006).

9. BESLUIT BIJ DE LITERATUUR

Uit bovenstaande literatuurstudie blijkt dat verlies een veel voorkomend verschijnsel is met zeer veel mogelijke oorzaken en risicofactoren tot gevolg. De manier waarop jongeren hiermee omgaan kan bovendien zeer uiteenlopend zijn. Zoals in de inleiding reeds vermeld werd het doel vooropgesteld om met het begrip 'verlies' niet enkel te focussen op de dood. Verlies in het leven van een jongeren is meer dan dat. Toch was het een moeilijke opgave om literatuur terug te vinden die verlies niet steeds koppelde aan de dood. Aangezien de dood gezien wordt als de ergste vorm van verlies werd er dan ook steeds opnieuw naar verwezen. Ik heb zoveel mogelijk verlies als een ruim geïnterpreteerd begrip gebruikt.

In de literatuur heb ik bewust gekozen voor een fasegericht verwerkingsproces. Er zijn andere verwerkingsprocessen mogelijk maar in de literatuur kwamen de verschillende stappen/rouwtaken herhaaldelijk terug. Belangrijk om te benadrukken dat de stappen niet steeds strikt gevolgd moeten en kunnen worden.

DEEL 2: ONDERZOEKSMETHODE

1. ONDERZOEKSKEUZES

1.1 DOELSTELLING ONDERZOEK EN ONDERZOEKSVRAGEN

De onderzoeksvraag kadert in een ruimer onderzoek naar welbevinden van jongeren dat op vraag van In Petto (jeugd- en preventiedienst) werd uitgevoerd. Zie bijlage A voor een verdere voorstelling van deze organisatie. Overleg met In Petto resulteerde in de volgende onderzoekstitel: **“Hoe gaan jongeren tussen 15 en 19 jaar in Vlaanderen om met verschillende verliessituaties?”** De onderzoeksdoelstelling werd opgesplitst in verschillende onderzoeksvragen. Zie bijlage C voor het interviewschema.

1.2 ONDERZOEKSOPZET

Om dit onderzoek vlot en gestructureerd te laten verlopen werd er een stuurgroep samengesteld. Zie bijlage B voor meer informatie over de samenstelling van de stuurgroep, de kadering van het ruimere onderzoek, de planning en de haalbaarheid

Om te starten werden er twee try-out focusgroepinterviews georganiseerd, dit om na te gaan of er nog hiaten in de vragenlijst zaten. Nadien gebeurde er een terugkoppeling naar de stuurgroep en werd het definitieve interviewschema op punt gezet. Vervolgens werden er nog tien focusgroepinterviews afgenomen.

Omdat we een overzicht of inventarisatie van de onderzoeksverschijnselen wilden bekomen, werd geopteerd voor het kwalitatief survey. Met een survey worden de opvattingen en betekenissen die mensen aan iets toeschrijven beschreven. Bij een survey-onderzoek worden de gegevens verzameld via een interview of observatie (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). In dit onderzoek werd gekozen voor focusgroepinterviews. De perspectieven, ideeën, reflecties, ervaringen, standpunten, meningen en gevoelens van jongeren over verlies werden op een systematische manier verzameld en in kaart gebracht.

1.3 RELEVANTIE VAN HET ONDERZOEK

Het onderzoek is noodzakelijk om de noden van jongeren te ontdekken zodat een aangepaste ondersteuning gegarandeerd kan worden en er kan gezocht worden naar alternatieve oplossingen om ‘ongelukkige’ jongeren beter en efficiënter te begeleiden. Het doel van het onderzoek is om bij te dragen aan de optimalisering van de hulpverlening voor jongeren, zodat ook beleidsmatig kan worden ingegrepen.

1.4 KWALITATIEF EXPLOREREND ONDERZOEK

De aard van het onderwerp brengt de keuze voor kwalitatief onderzoek voort. Dit is onderzoek waarbij overwegend gebruik gemaakt wordt van gegevens van kwalitatieve aard en dat als doel heeft onderzoeksproblemen in of van situaties, gebeurtenissen en personen te beschrijven en te interpreteren (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). Gegevens van kwalitatieve aard hebben betrekking op de aard, de beleving, de kenmerken en de waarden van het onderzoeksobject.

Bij kwalitatief empirisch onderzoek tracht men door waarneming vast te stellen wat zich in de werkelijkheid afspeelt (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). Kwalitatief onderzoek wordt gehanteerd wanneer men gegevens in de diepte en in detail wil bestuderen en produceert een veelheid aan informatie over een "kleine" groep proefpersonen. Dit verhoogt de mate waarin de respondenten begrepen worden maar reduceert de generaliseerbaarheid (Patton, 2002). Bij kwalitatief onderzoek gaat het om het benoemen en inventariseren van karakteristieken van onderzoekseenheden in termen van kwaliteiten. Vanuit het gezichtspunt van de betrokkenen worden gevoelens, belevingen, ervaringen, kennis en betekenisverleningen in kaart gebracht (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001).

Gezien de onderzoeksvragen betrekking hadden op het verzamelen van kennis, standpunten, gevoelens en emoties van jongeren over verlies, werd gekozen voor kwalitatief explorierend onderzoek omdat we het onderzoeksmateriaal voor zichzelf laten spreken.

1.5 ONDERZOEKSMETHODE: FOCUSGROEPINTERVIEW

Er zijn drie manieren van dataverzameling bij kwalitatief onderzoek namelijk mondeling/schriftelijk interviewen, observeren en het gebruik van bestaande gegevens (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). We trachtten na te gaan hoe jongeren omgaan met verschillende verliessituaties en opteerden voor mondelinge interviews.

Focusgroepinterviews worden mits niet haalbaar, moeilijk organiseerbaar en onpraktisch vaak aan de kant geschoven. Maar bovendien komen in focusgroepinterviews meer onderwerpen aan bod en blijkt deze interviewvorm bijzonder geschikt voor de betekenisverlening en het uitdiepen van een aantal onderwerpen.

Bij een focusgroepinterview ging het om een gemiddelde van 10 respondenten. Als onderzoeker kwamen we door middel van deze dataverzamelingsmethode rechtstreeks in contact met de leden van de focusgroep. De andere student of ikzelf leidde het interview. De andere was notulist. Deze rollen werden bij elk focusgroepinterview omgewisseld. Als moderator konden we inspelen op onvoorziene antwoorden/situaties en konden we de richting van de discussie beïnvloeden wanneer ze afweek van de essentie. Als moderator werd er geprobeerd om iedereen aan bod te laten komen tijdens de gesprekken en werd geprobeerd om directe confrontatie tussen personen met een radicaal tegengestelde mening binnen de perken te houden.

Het was niet altijd makkelijk en evident voor jongeren om te praten over hun eigen gevoelsbeleving in groep. Maar om verlies bespreekbaar te maken konden ze niet om hun gevoelens heen. De namen van de personen werden gewijzigd om de anonimiteit van de respondenten te waarborgen. De zinnen van een ander van een ander schema waarbij de eventuele volgorde kan verschillen maar niet de inhoud per focusgroep. Door de groepsdynamiek vielen de spanningen en angsten weg en werden de jongeren aangespoord om hun mening te uiten. Omdat de deelnemers allemaal dezelfde ervaring hadden (in dit geval allemaal jongeren tussen 15-19 jaar) en ze niet verplicht waren om op elke vraag in te gaan waren de antwoorden spontaner en vollediger.

1.6 BETROUWBAARHEID, VALIDITEIT EN ETHIEK VAN HET KWALITATIEF ONDERZOEK

Betrouwbaarheid vormt een indicatie van de mate waarin onderzoeksresultaten onafhankelijk zijn van het toeval (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). Dit vormt voor kwalitatief onderzoek een probleem aangezien toeval een belangrijk onderdeel van het onderzoeksproces vormt. Replicatie is vervolgens bij kwalitatief onderzoek moeilijk te bekomen. Toch geldt ook voor kwalitatief onderzoek dat duidelijk moet zijn waar de onderzoeksconclusies op gebaseerd zijn. De onderzoeksresultaten en conclusies dienen vervolgens controleerbaar en inzichtelijk te zijn. We trachten hieraan tegemoet te komen door alle stappen in het onderzoeksproces zo duidelijk mogelijk weer te geven en te motiveren.

Validiteit heeft betrekking op de juistheid van onderzoeksbevindingen (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). Bij kwalitatief onderzoek spreekt men liever over geldigheid dan over validiteit. Er zijn drie vormen van geldigheid. De resultaten van het onderzoek moeten overdraagbaar zijn op vergelijkbare en overeenkomstige situaties. Om deze geldigheid te verzekeren is de keuze van de populatie essentieel. De geldigheid hangt samen met de wijze van dataverzameling. Door het gebruiken van verscheidene dataverzamelingstechnieken is de kans op valide resultaten het grootst. Er werd bij de uitvoering van dit onderzoek echter geopteerd voor één onderzoeksmethode namelijk het focusgroepinterview.

Tijdens de uitvoering van het onderzoek werd rekening gehouden met de vereisten voor ethisch onderzoek (Wengraf, 2001). De respondenten werkten vrijwillig mee, er werd geen valse voorstelling van zaken gegeven, de uitkomsten werden anoniem verwerkt, er werden geen namen van personen of instellingen weergegeven en ook de plaatsnamen werden steeds verwijderd. Er werd steeds getracht het onderzoek op een controleerbare, eerlijke en objectieve manier uit te voeren en er werden geen gegevens aan derden verstrekt.

2. RESPONDENTEN

Bij kwalitatief onderzoek wordt er vrijwel steeds gebruik gemaakt van gerichte of beredeneerde steekproeven (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). Er wordt van de respondenten verwacht dat

ze actief en creatief nadenken over de aangereikte topics. Er werd bijgevolg bij de samenstelling van de steekproef gebruik gemaakt van een bepaalde vorm van selectie.

De populatie werd gevormd door midden adolescenten (jongeren tussen 15 en 19 jaar). De overgang van kind naar volwassenheid wordt gekenmerkt door specifieke risico's en/of ontwikkelingsproblemen: lichaamsbeleving, seksualiteit, de identiteit, positionering in de samenleving, verhoudingen binnen het gezin, materiële en maatschappelijke omstandigheden. Sowieso worden jongeren geconfronteerd met maatschappelijke mistoestanden en actuele problemen. Deze samenlevingsproblemen hebben een effect op jongeren. Daarom werd het onderzoek gericht tot alle jongeren van die leeftijdscategorie, zonder onderscheid.

In Petto heeft de respondenten gecontacteerd via willekeurige contacten rekening houdend met een geografisch spreiding. Tijdens de werving van de participanten werden er aanvragen gedaan bij verschillende scholen in Vlaanderen. Er werden ook verschillende jongerenwerkingen gecontacteerd met de vraag tot deelname aan het interview. De aanvraag gebeurde telefonisch, via persoonlijk contact of via email. uiteindelijk werden twaalf gesprekken vastgelegd. Over de responsratio zijn er weinig gegevens beschikbaar. De redenen tot non – respons waren voornamelijk tijdsgebrek en het grote aantal aanvragen om aan wetenschappelijk onderzoek mee te werken.

In het totaal hebben aan het kwalitatieve onderzoek 114 jongeren deelgenomen waarvan 64 meisjes en 50 jongens. Van de respondenten was er één iemand 13 jaar, 6 van hen waren 14 jaar, 11 jongeren waren 15 jaar, 37 jongeren waren 16 jaar, 28 jongeren waren 17 jaar, 22 jongeren waren 18 jaar, 7 jongeren waren 19 jaar en 2 jongeren waren twintig jaar.

Er werden twee interviews afgenomen bij jongerenadviseurs die samenwerkten met jongerenadviescentra, twee interviews bij meisjeswerkingen waarvan één allochtone meisjeswerking, vijf interviews werden afgenomen bij jongeren in het technisch secundair onderwijs waarvan één groep van het vierde jaar, twee klassen van het vijfde jaar en één klas van het zesde jaar, verder werden twee interviews afgenomen bij jongeren in het algemeen secundair onderwijs meer bepaald één klas van het vijfde jaar Latijn-Grieks en één klas van het zesde jaar waarvan leerlingen van allerlei richtingen. Tenslotte werd er één interview afgenomen bij een scoutswerking. Meer gedetailleerde informatie over de samenstelling, de onderwerpen, de plaats en het aantal jongeren per interview vindt u in bijlage D.

3. INSTRUMENT: FOCUSGROEPINTERVIEW

3.1 OPSTELLEN VAN HET INTERVIEW

In dit onderzoek is gekozen voor halfgestructureerde diepte-interviews of topicinterviews. Open- of topicinterviews zijn geschikt om ideeën, opvattingen en meningen van betrokkenen in het veld te achterhalen. In een open of halfgestructureerd interview wordt de formulering van vragen door de interviewer aangepast aan de individuele respondent en aan de situatie op dat moment (Baarda,

De Goede & Teunissen, 2001). Hierdoor ontstaan levendige gesprekken. Van te voren wordt een lijst gemaakt met gespreksonderwerpen of topics die tijdens het gesprek aan de orde zouden moeten komen.

De topiclijst vormt enkel een rudimentaire leidraad, met de bedoeling het gesprek minimaal te structureren en geen belangrijke items over het hoofd te zien. Het hanteren van een topiclijst biedt een aantal voordelen. Het geeft de mogelijkheid aan geïnterviewden om zelf zaken aan te brengen waaraan de interviewer niet had gedacht, of om bepaalde accenten te leggen. Tegelijkertijd biedt een topiclijst een referentiekader voor de analyse van alle interviews, waardoor een vergelijking nadien mogelijk is, omdat iedere geïnterviewde wordt bevraagd over dezelfde topics.

3.2 UITVOERING

De vooropgestelde duur voor de afname van het interview bedroeg ongeveer twee à drie uur afhankelijk van de tijd die men kon vrijmaken. Het interview werd afgenomen op een datum en plaats naar keuze van de respondenten. Alle interviews gingen door op de plekken waar de jongeren gewoonlijk samenkwamen zodat ze zich niet moesten verplaatsen.

3.3 TRANSCRIPTIE

De twaalf gesprekken werden na afname letterlijk uitgetypt en interpretaties werden tijdens dit stadium vermeden. Om de leesbaarheid te vergroten, werden dialectuitdrukkingen omgezet in Algemeen Nederlands. Stopwoorden en non – verbale signalen werden eveneens weggelaten. Verder werden alle plaats – en eigennamen vervangen door de eerste letter van het woord om de anonimiteit te waarborgen.

4. ANALYSE

4.1 DATAPREPARATIE

De gegevens van de uitgeschreven interviews werden geordend. De informatie die niet relevant was voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen werd geschrapt. De tekst werd opgedeeld in analyse – eenheden en elk analyse - eenheid kreeg een label. Een label is een woord dat een samenvatting van de analyse – eenheid vormt. De reductie van een grote hoeveelheid gegevens tot een verzameling labels noemt men open coderen (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001). Voor een voorbeeld van een uitgeschreven en gelabeld interview zie bijlage E.

4.2. EIGENLIJKE ANALYSE

Wanneer de tekstfragmenten van een naam voorzien waren die kenmerkend zijn voor het beantwoorden van de vraagstelling werd er getracht de labels ruimtelijk te ordenen en werden er verbanden tussen gezocht (Baarda, De Goede & Teunissen, 2001).

Er werd getracht een structuur of patroon aan te brengen in de gegevens om te komen tot een zinvolle en herkenbare ordening. Dit proces werd uitgevoerd met behulp van het software programma Atlas-Ti. Het ordenen van de labels en terugbrengen tot kernthema's noemt men axiaal coderen. Bij het axiaal coderen van dit onderzoek bekwamen we een hiërarchische structuur van thema's en kernthema's (Denzin & Lincoln, 2003). Zie bijlage F voor een boomstructuur van de labels.

DEEL 3: RESULTATEN

Tijdens deze analyse heb ik geprobeerd om steeds nuances toe te voegen aan de resultaten zodat de gegevens niet zonder enige voorzichtigheid zouden veralgemeend worden.

1. SOORTEN VERLIES VOOR JONGEREN

Op de vraag waaraan jongeren denken wanneer ze het woord verlies horen werd spontaan en meestal 'de dood' en "sterven" geantwoord. *"Verlies is iemand die dood gaat. Iemand die er niet langer meer is. Iemand die je moet loslaten en kwijt bent."* Opvallend is dat in praktisch alle voorbeelden die de jongeren aanhalen, verwezen wordt naar de dood. In de overige voorbeelden wordt verwezen naar de moeilijkheden en de verliezen die (v)echtscheidingen van de ouders met zich meebrengen. Verdriet en pijn werden automatisch met verlies in verband gebracht. Pas later in de gesprekken wanneer de jongeren verder en dieper nadachten over verlies werd het losgekoppeld van de dood. *"Verlies is iemand kwijtraken, iemand die je niet meer ziet. Daarom hoeft dat niet meteen te maken te hebben met dood."* Contacten verliezen werd dan ook vaak aangehaald. Enerzijds mensen uit het oog verliezen door scheiding van de ouders. *"Als je ouders scheiden en je hebt met één van hen geen contact meer is dat ook verlies."* Anderzijds wordt het gekoppeld aan vrienden waarbij omwille van verandering van school, ruzie of verhuizen de vriendschapsband verbroken wordt of verloren gaat. *"Na het secundair onderwijs gaan je vrienden hun eigen richting uit en je gaat ze minder of niet meer zien", "Wanneer je vriend naar het buitenland verhuist ben je hem ook kwijt. Als je broer of zus het huis verlaten kom je ook met verlies in contact. Weggaan is verliezen."*

Leeftijdsgenoten zijn in het leven van jongeren erg belangrijk. Wanneer jongeren spreken over verlies hebben ze het in de eerste plaats over verlies van vrienden en leeftijdsgenoten. Nadien komen andere dierbaren zoals ouders, familie, broers/zussen en huisdieren aan bod. Het verlies wordt door jongeren gemeten aan de hand van de band die ze met de persoon of het dier hebben dus met andere woorden aan de intensiteit van de relatie. *"Als je veel met je huisdier bezig bent kan dat verlies erg pijnlijk zijn.", "Als je met iemand of iets veel tijd doorbrengt ga je die sowieso missen." Ik denk als het verlies je niets doet dan is het geen echt verlies, want verlies zorgt altijd voor verandering in je binnenste."* In tegenstelling tot mijn verwachtingen kwam verlies van partner/lief, verlies op liefdesvlak zoals jongeren het noemden, maar slechts minimaal aan bod. Ik dacht dat relaties voor jongeren tussen 15 en 19 jaar een belangrijk deel uitmaakten van hun leven. Een verklaring waarom verlies van lief/partner niet vaak aan bod is gekomen ligt misschien in het feit dat jongeren niet graag praten over relaties in groep of ze lief/partner bij indelen in de categorie 'vrienden'.

Verlies van "waardevolle" voorwerpen werd geregeld aangehaald door de jongeren. Met waardevolle voorwerpen werden voornamelijk GSM, sleutels en geld bedoeld. Unaniem was in alle gesprekken duidelijk dat dit soort van verlies niets te betekenen had in vergelijking met verlies van een dierbare/geliefde. *"Voorwerpen en materiaal kan je makkelijk vervangen wanneer je ze kwijt bent. Personen kan je niet vervangen. Zij komen niet meer terug."* Jongeren maken zich zorgen over verlies van zekerheden, verlies dat praktische gevolgen voor zichzelf meebrengt zoals verlies van onderdak en jobverlies van de ouders. *"Als je je huis en/of ouders kwijtraakt heb je geen eten en slaappleaats meer. Er is niemand meer die voor je zorgt. Waar moet je dan naartoe?"* Jongeren veranderen niet graag en zeker niet wanneer ze niet zelf het proces kunnen beheersen.

In de meeste gesprekken werd verliezen tegenover winnen geplaatst. Verlies bij een spel, sport of tijdens een wedstrijd. Meer aandacht werd besteed aan verlies van zelfvertrouwen, verlies van trots, van je eigenwaarde, van vertrouwen in anderen, verlies van zelfwaardering, verlies van gevoelens. *"Verlies van zelfvertrouwen gaat meestal gepaard met ander verlies. Je gaat nadenken: ben ik te lelijk, ben ik te dik, ben ik te dom? Verlies is steeds een gevolg van iets anders."* *"Vertrouwen kan je verliezen als ze je vertrouwen misbruikt hebben. Je gaat dan iedereen wantrouwen."* Niet alleen tijdens de gesprekken met voornamelijk allochtone meisjes kwam verlies van maagdelijkheid meermaals ter sprake. Ook autochtone jongeren verwezen geregeld naar de gevolgen van het verlies van maagdelijkheid.

Één enkele keer werd verlies gelinkt aan hoop. Een andere jongere bracht verlies in verband met onbegrip. Voor nog een andere was verlies gelijk aan weglopen. *"Mijn zus is al enkele keren weggelopen. Elke keer denk ik dat ik haar zal verliezen."* Weinig aandacht werd besteed aan verlies van gezondheid en welzijn. Slechts enkele keren hadden respondenten het over geheugenverlies, verlies van ledematen bij een ongeval, verlies van herinneringen en verlies dat leidt tot een handicap.

Jongeren zien verlies als verandering in hun leven. Sommigen hebben het moeilijk met die verandering. *"Ik weet niet hoe ik moet omgaan met verandering. Ik weet niet wat ik moet doen en wat ik niet moet doen. Mijn leven is dan één warboel. Ik ben dan mijn draad kwijt."* Andere jongeren zien verlies als verandering, als iets dat altijd goed is. *"Eerst ben je terughoudend voor veranderingen, je bent bang om iets los te laten maar elke verandering in mijn leven is steeds positief uitgedraaid", " Verlies is iets nieuws, het is een uitdaging."*

2. POSITIEF EN NEGATIEF VERLIES

De beleving van verlies kan verschillend zijn. Jongeren ervaren verlies op de eerste plaats als iets negatief. Tijdens het labelen heb ik slechts 28 keer het label 'negatief' gebruikt en 45 keer het label 'positief'. Tijdens het begin van de interviews hadden jongeren enkel aandacht voor verlies als een negatief begrip. *"Je bent nooit blij als je iets verliest. Verlies kan nooit positief zijn.", "Verlies is niet goed. Verlies wil je nooit meemaken.", "Alle soorten verlies hebben een negatieve impact op je leven."* Pas later merkten jongeren op dat verlies ook een positieve kant heeft. *" Het woord verlies klinkt negatief. Het is pas als je nadenkt over verlies dat je beseft dat het niet altijd negatief moet zijn."*

Verlies van slechte vrienden of vrienden waarmee voortdurend geruzied werd, werden door de jongeren steeds als iets goed ervaren. *“Mijn ouders hebben me gedwongen om geen contact meer te hebben met sommige vrienden. Het is beter zo omdat ze me op het verkeerde pad brachten. Dit verlies is ten voordele van mezelf.”*

De meningen bleven gedurende alle gesprekken verdeeld. Volgens de jongeren zijn er drie soorten reacties op verlies. Ten eerste verlies is nooit positief. Bepaalde jongeren bleven verlies uitsluitend aanzien als een negatieve ervaring. Ten tweede is er een gebalanceerd/genuanceerd antwoord. Andere jongeren concludeerden dat er altijd iets positiefs en iets negatiefs aan verlies gekoppeld is. *“Verlies is negatief maar je moet er iets positief uithalen.”* Een derde groep vindt verlies uiteindelijk altijd goed. *“Verlies versterkt de band tussen mensen.”, “Wanneer na verlies de situatie beter en aangenamer is dan voordien is verlies positief.”* De verschillende reacties op verlies hangen samen met de manier waarop jongeren op een positieve of negatieve manier omgaan met verlies.

Uit de analyse van het onderzoek blijkt dat jongeren vinden dat ze sterker en realistischer worden nadat ze met een verliessituatie in aanraking zijn gekomen. *“Je bent niet langer afhankelijk van datgene dat je verloren bent. Je staat er alleen voor. Verlies is een moeilijk proces dat je doormaakt maar je wordt er uiteindelijk sterker van.”, “Je leert bij voor je verdere leven. Je wordt er een betere persoon van dan voordien.”, “Door verlies leer je pas de echte waarden van iets kennen.”, “Door verlies bij een spel leer je dingen relativeren.”, “Verlies is goed voor je persoonlijke ontwikkeling. Het zorgt voor je persoonlijkheid. Je wordt harder en je kunt mensen beter begeleiden omdat je het zelf hebt meegemaakt.”*

De meningen waren verdeeld over scheiding van de ouders. Slechts enkelen zagen dit soort verlies als iets positiefs. *“Als je je vader verliest die je mishandeld heeft zal het verlies niet zwaar doorwegen. Dan ben je van hem verlost.”, “Mijn ouders maakten voortdurend ruzie. Na de scheiding is de rust teruggekeerd.”* Toch is voor de meerderheid van de jongeren een scheiding een negatief gebeuren. *“Het is moeilijk als je je vader niet meer kan en mag zien. Het is een belangrijk iemand die je kwijt bent. Ook al probeer je er iets positiefs in te zien neemt het niet weg dat je hem verloren bent.”*

Wel kwamen ze tot de consensus dat ‘dood gaan’ nooit positief is *“Als iemand die je graag ziet doodgaat is dat nooit goed.”, Als je een vriend of je ouders in een ongeval verliest is dat negatief.”* Tenzij iemand langdurig ziek is en van de pijn verlost wordt. Dit voelt voor jongeren aan als een opluchting. Ook werd als voorbeeld van positief verlies het verlies van kanker door chemotherapie aangehaald. Bij ziekte valt de stress weg en dat voelt aan als iets goed maar bij overlijden ontstaat er nieuwe stress namelijk je eigen lijden.

3. IMPACT VAN VERLIES OP HET LEVEN VAN EEN JONGERE

Op de onderzoeksvraag “Wat is de impact van verlies op het leven van een jongere?” werd in de eerste plaats ‘groot’ geantwoord, nadien werden er nuanceringsen aangebracht. Verlies heeft volgens jongeren meer invloed op hen dan men denkt. *“Men zegt vaak te veel dat verlies wel over gaat maar je moet verlies serieus nemen want het is een ernstige zaak. Het kan je leven helemaal omdraaien en op zijn kop zetten.”, “Hoe klein het verlies ook is toch gaat er vanbinnen altijd iets veranderen en heeft het een impact op je verdere gedrag.”*

Ook is de invloed van verlies bij jongeren groter dan bij kinderen en volwassenen vinden ze. *“Ik heb een paar gebeurtenissen meegemaakt die mij getekend hebben voor de rest van mijn leven. Mijn persoonlijkheid is helemaal veranderd. Diezelfde gebeurtenissen kunnen gebeuren als je ouder bent maar dan heeft het minder effect op je.”*, *“Je bent als jongere je leven aan het uitstippelen. Je draagt verlies je verdere leven altijd mee.”*

Verlies is bij jongeren in het algemeen moeilijker, ze vinden zichzelf labieler. Daardoor nemen ze volgens hen zelf verlies slechter op dan volwassenen. Ze halen ook aan dat op moeilijkheden die je in je tienerperiode meemaakt beter kan reageren en antwoorden als je ouder bent, aangezien je dan meer ervaring hebt opgedaan om verlies te verwerken en vaker met dergelijke situaties in contact bent geweest. *“Verlies tijdens de adolescentie blijft veel langer bij. Je maakt het mee tijdens je ontwikkeling. Als je iets meer weet over het leven dan kan je er veel gepaster op reageren.”* *“Volwassenen hebben al een leven opgebouwd. Ze kunnen verlies makkelijker verwerken dan jongeren.”* Jongeren menen dat volwassenen verlies beter en sneller kunnen relativiseren dan zichzelf.

De impact van verlies heeft volgens jongeren alles te maken met de band die je met iemand hebt. *“Afhankelijk van hoe groot het verlies is merk je welke invloed het heeft op je leven.”* Het verlies van een huisdier is minder groot dan het verlies van een vriend(in) maar de band die je met iemand hebt is afhankelijk van de emotionele waarde dat je aan iets of iemand hecht. *“De impact van verlies hangt af van hoeveel tijd je met iemand doorbrengt en welke betekenis je aan hem/haar geeft.”*

De impact van verlies op het leven van jongeren hangt volgens jongeren ook af of ze zich al dan niet kunnen voorbereiden. *“Wanneer iemand op één seconde uit je leven verdwijnt door een ongeval ben je geschokt, dan kan je geen afscheid nemen of aan je rouwproces beginnen. Je was niet klaar om die persoon te missen.”* Jongeren maken ook een onderscheid in het verlies van een jong of ouder iemand. *“Mijn opa is oud. Hij heeft zijn leven geleefd. Het zou veel erger zijn als een kind sterft die nog een heel leven voor zich heeft.”*

4. UITEN VAN VERLIES BIJ JONGEREN

Op verlies reageert elke jongere verschillend. Dit was ook te merken uit de resultaten van het onderzoek. De meest voorkomende antwoorden waren langs de ene kant een introverte houding: opkroppen, het voor zichzelf houden en langs de andere kant een extraverte houding: praten, wenen, het opschrijven en agressie. *“Jongeren zijn helden in het opkroppen van gevoelens zodat niemand er iets van merkt.”*, *“Jongeren uiten hun verlies niet. Ze proberen zich sterk te houden.”* Één jongere heeft het over lichamelijke klachten als gevolg van opkroppen. Opkroppen zien jongeren niet als een minder effectieve houding ten opzichte van verlies. Praten zien ze als een effectieve manier van omgaan met verlies maar ze geven ook toe dat gevoelens uiten door te praten niet makkelijk is.

Alle jongeren zijn het erover eens dat ze een uitlaatklep nodig hebben. Welke soort uitlaatklep is niet belangrijk. Of jongeren gaan nieuwe uitdagingen aan, of ze zetten zich dubbel zo hard in zodat ze kunnen uitblinken, of ze verliezen hun energie en haken af. *"Ik ben mijn beste vriend verloren. Op dat moment ben ik gaan toneel spelen zodat ik iets te doen had en mijn gedachten kon verzetten."*, *"Ik ben gestopt met zingen ook al was ik er goed in. Ik moest gewoon stoppen omdat ik het na een zwaar verlies niet meer aankon."*, *"Verliezen is een stimulans om het volgende keer beter te doen."*

Opvallend vond ik dat jongeren agressie als veel voorkomende manier van uiten naar voor brachten. Dit waarschijnlijk als een gevolg van het niet kunnen uiten. *"Jongeren voornamelijk jongens zetten hun woede die ze voelen bij verlies om in agressie."* Een andere uitlaatklep is je afreageren door te sporten of door naar muziek te luisteren. Verder antwoorden de jongeren dat zelfverwondend gedrag, depressie en zelfmoord bij jongeren nu veel voorkomende manieren zijn om verlies te uiten. Ook het eet- drank- en drugsgedrag verandert bij jongeren.

Een andere oorzaak van het niet kunnen uiten van gevoelens schrijven de respondenten toe aan de cultuur waarin en de opvoeding waarmee je wordt grootgebracht. *"In andere culturen worden gevoelens veel harder getoond. Ze zitten bijvoorbeeld te schreeuwen. Bij ons durven jongeren er met niemand over te praten. Ze zijn stil en schamen zich voor hun verlies."* Allochtone meisjes vertelden dat ze met gevoelens bij niemand in de familie terecht kunnen. Het is niet de gewoonte dat daarover gesproken wordt en ze voelen zich dan ook vaak alleen met hun verdriet. *"Wij praten thuis niet over gevoelens. Ik kan daar zelfs niet met mijn oudere zus over praten."*

De respondenten beweerden dat jongeren verlies vaak gaan dramatiseren, zich erin laten meeslepen, overdrijven, hysterisch worden en panikeren terwijl dat dat niet nodig is. *"Jongeren maken van een mug een olifant en gaan hun verdriet uitschreeuwen. Ze maken het voor zichzelf alleen maar erger. Je maakt het voor een deel zo erg als je zelf wilt."* Het niet kunnen of het niet weten hoe gevoelens te uiten kunnen ervoor zorgen dat jongeren overreageren op verlies.

5. VERLIES BIJ MEISJES VERSUS VERLIES BIJ JONGENS

Jongeren vonden de vraag: "Gaan meisjes en jongens op dezelfde manier om met verlies" provocerend en gaven als opmerking dat ze een stereotyperend antwoord uitlokt. Beide geslachten merkten op dat je geen onderscheid kan maken in de manier waarop meisjes en jongens met verlies omgaan aangezien iedereen uniek is en het op zijn eigen manier doet. Maar uit de uitspraken die de jongeren deden bleek duidelijk dat ze het stereotype genderspecifieke beeld dat ten opzichte van verlies bestaat nog steeds bevestigen en hierdoor ook instandhouden. *"Jongens tonen hun emoties en gevoelens veel minder en minder snel dan meisjes."*, *"Meisjes gaan vaker wenen in het openbaar en aandacht trekken."* *Jongens tonen het niet en houden het voor zichzelf. Ze laten geen traan."*

Een eerste verklaring die zowel meisjes als jongens aanhalen is dat jongens stoer willen overkomen. *"Jongens willen hard en stoer zijn of ze doen toch alsof."*, *"Jongens laten uitschijnen dat er niets aan de hand is ook al voelen ze zich ellendig."*, *"Jongens hebben bang voor gezichtsverlies wanneer ze hun emoties zouden tonen. Ze willen hun macho imago niet kwijt."* Een gevolg hiervan is zo zeggen vooral meisjes dat ze gaan denken dat jongens emotioneel zijn.

Een reactie van enkele jongens hierop was dat ze helemaal geen behoefte hebben om verdriet te tonen aan anderen. *“Jongens willen het liever zelf oplossen in plaats van anderen in hun verlies te betrekken.”*, *“Waarom moeten jongens wenen als ze daar geen behoefte aan hebben?”*

Ten tweede leggen ze de verantwoordelijkheid van het verschil in de opvoeding en de manier waarop ouders al dan niet rekening houden met het geslacht van hun kind dat ze grootbrengen. *“Jongens mogen hun gevoelens niet uiten. Dat is bepaald door onze maatschappij. Mama's voeden hun jongens op die manier op.”*, *“Ik kan thuis mijn gevoelens niet uiten. Mijn vader zegt dan: ‘Doe niet zo flauw. Je bent een man’”*. Volgens jongeren leren jongens hun gevoelens niet te uiten doordat ze hun vader (waaraan ze zich spiegelen als man) dat ook niet zien doen. *“Als mijn papa verdrietig is toont hij dat niet.”*, *“In onze maatschappij mag een man niet wenen. Hij moet zich sterk houden. Tijdens de opvoeding worden jongens daar onbewust in gedruild. Jongens denken daardoor anders en tonen hun emoties anders.”*

Andere jongeren zien het grote relativeringsvermogen van jongens als een verklaring van het anders omgaan met verlies door meisjes en jongens. *“Jongens relativeren verlies sneller. Meisjes zijn veel emotioneler.”*, *“Jongens kunnen beter op hun tanden bijten. Ze kunnen er beter mee omgaan.”*, *“Meisjes hebben meer mensen rondom hen nodig. Beide geslachten hebben evenveel steun nodig maar meisjes vragen de steun die ze nodig hebben. Jongens doen dat minder of niet.”*

6. VERWERKEN VAN VERLIES BIJ JONGEREN

Op welke manier verwerken jongeren verlies? De antwoorden op deze onderzoeksvraag liepen voortdurend in het vaarwater van de vraag: ‘Hoe uiten jongeren verlies?’. Dezelfde consensus dat elke jongere op zijn eigen manier verlies verwerkt en het ook hier weer afhankelijk is van cultuur kwam opnieuw terug. Ook waren ze het erover eens dat wanneer je verlies al meermaals meegemaakt hebt je het beter kan verwerken. *“Als je van jongs af aan geconfronteerd geweest bent met erge dingen ga je op de duur, hoe erg het ook is, makkelijker verlies verwerken.”*, *“Hoe meer jongeren hebben meegemaakt hoe onverschilliger ze zijn.”*

In de resultaten over verlies verwerken zien we een duidelijk onderscheid tussen ‘verlies verwerken’ en het ‘verlies niet verwerken’. Ook al aanzien de jongeren volgende opsommingen allemaal als een effectieve manier om verlies te verwerken. Afzonderen en het alleen proberen op te lossen, erover praten, erover nadenken en verdriet delen met anderen. Één jongere haalde aan dat naar het kerkhof gaan een manier is waarop hij zijn verlies kan verwerken. Zoals reeds hierboven besproken kan nieuwe engagementen aangaan of andere activiteiten uitoefenen ook een manier zijn om verlies te verwerken. Een andere manier is volgens jongeren voortleven, je amuseren, aan niets denken, je zinnen verzetten, uitgaan en feesten, verlies negeren, drugs en drank gebruiken zodat je er niet hoeft over na te denken en zelfmoord plegen. Jongeren denken dat wanneer je veel afleiding hebt je het verlies sneller verwerkt. *“Als je veel tijd hebt om te piekeren over verlies duurt het langer om het te verwerken.”* Drank, drugs, zelfmoord en amusement zijn volgens mij net de redenen waarom jongeren niet toekomen aan verliesverwerking. De jongeren zelf zien het als een uitkomst maar ik zie het als een vlucht om verlies te ontwijken en uit te stellen.

7. PRATEN EN DURVEN PRATEN OVER VERLIES

Ook al halen jongeren vele andere manieren aan om verlies te verwerken toch beamen ze dat het verwerkingsproces pas kan beginnen wanneer je er met iemand kan over praten. Praten is het label dat na het label 'betekenis' het meest toegekend werd tijdens de gehele analyse. Voorafgaand hebben we al besproken dat het de beste manier is maar daarom niet de eenvoudigste. Een reden hiervan is dat jongeren vaak niet de juiste woorden, het juiste moment en/of de juiste personen vinden. *"Ik denk dat jongeren de woorden niet vinden om erover te praten of het op te schrijven. Ze kroppen het op maar uiteindelijk wordt het hen dan te veel. Maar als je het niet kan zeggen, wat moet je dan doen?", "Ik denk dat jongeren vaak niet weten hoe ze tegenwoordig gevoelens kunnen uiten. Als ze het uiten wordt het dan ook nog eens foutief opgenomen door de mensen rondom hen. Jongeren drukken zich niet uit uit angst voor reacties. Als jongeren word je niet begrepen in je verlies.", "Of je al dan niet over verlies kan praten hangt af van de eerste reactie. Als mensen rondom jou negatief reageren ga je volgende keer niets meer zeggen."*

Doorheen de gesprekken is duidelijk geworden dat praten over verlies niet een alledaags onderwerp is. Toch zijn er enkelen die zeggen: *"Jongeren denken en praten over alles, dus ook over verlies."* Volgens sommigen is *"Het is een taboe om over verliessituaties te praten."* Een andere verklaring voor het niet praten over verlies is: *"Wij praten over wat er is in het leven. Niet over wat er niet meer is."*, *"Jongeren leven op het moment zelf, nu. Ze denken er niet over na. Ze zullen wel zien wat er later gebeurt"*. Jongeren denken dat jongeren wel durven praten over verlies maar dat ze niet altijd willen en er geen behoefte aan hebben. *"Mensen willen negatieve dingen negeren en de positieve juist behouden. Het is niet leuk om over zo een onderwerp te praten als je samen gezellig zit te praten."*, *"Praten over verlies verpest de sfeer."*

Het is pas als er een aanleiding is dat er over verlies gesproken wordt. *"Wanneer je vriend(in) bijvoorbeeld te maken krijgt met verlies begin je na te denken en vraag je je af of het jou ook zou kunnen overkomen."* Eén jongere zei dat er dagelijks vele overlijdensberichten en artikels verschijnen over verlies maar dat niemand er zich nog druk over maakt. Zij schreef dit ook toe aan geen behoefte hebben om erover te praten. Volgens andere jongeren is er wel een behoefte. Slechts enkele jongeren vertelden dat er spontaan over verlies in hun vriendenkring kan gesproken worden. *"Als wij samen zijn kan het gebeuren dat we filosoferen en praten over zulke onderwerpen."* Een andere verklaring waarom over verlies niet zomaar gesproken wordt komt doordat jongeren niet weten wat ze moeten zeggen of hoe ze er gepast op moeten reageren. *"Tijdens het gesprek vallen er stiltes en wordt er snel van onderwerp gewisseld."*

Een reden die jongeren aanhalen waarom praten over verlies bij jongeren niet zo eenvoudig is : *"Ik wil het liefst eerst zelf verwerken vooraleer ik er met iemand anders wil en kan over praten."*, *"Ik heb tijd nodig om er alleen over na te denken."*, *"Je moet er eerst zelf over nadenken. Als dat niet lukt mag je pas anderen mee lastig vallen."*

Sommigen beweerden dat praten over verlies makkelijk is tot op het moment dat je een zwaar verlies meemaakt. *"Je wilt niet herinnerd worden aan de moeilijke momenten dus ontwijk je het onderwerp."*, *"Ik wil herinneringen niet altijd opnieuw oproepen. Ik verdring mijn gevoelens zodat ik er niet over moet denken. Als je er niet over praat beleef je het verdriet niet opnieuw. Door erover te praten word je verplicht om aan de herinneringen te denken."*

Unaniem werden vrienden en ouders als beste gesprekspartners aangeduid. Toch waren er ook enkele opmerkingen over 'praten en opvoeding' en 'vrienden en vertrouwen': *"Als je thuis nooit je gevoelens kan uiten dan lukt dat in je verdere leven ook niet."*, *"Of je met vrienden kan praten hangt af van het soort vrienden die je hebt. Niet iedereen is te vertrouwen."*

De meeste jongeren vinden face to face contact met vrienden het best om te praten over gevoelige onderwerpen zoals verlies. Anderen verkiezen MSN als een goed hulpmiddel omdat 'praten' voor hen hierdoor makkelijker gaat. Het is volgens jongeren belangrijk dat je er ook met mensen kunt over praten die je niet kent. *"Mijn vriendin kan me alles vertellen maar ik kan haar niet echt helpen. Ze zou beter in therapie gaan. Dat zou een beter effect op haar hebben."*

8. BANG VOOR VERLIES

Zijn jongeren bang om te verliezen? Op deze vraag kwam niet veel respons. Enkele gaven toe dat ze in sommige situaties en op sommige momenten bang zijn om te verliezen. *"Als mijn ouders op een feestje te veel gedronken hebben en ze moeten naar huis rijden ben ik bang voor een ongeluk."*, *"Ik ben bang dat ik mijn vrienden ga verliezen als ik niet geregeld contact met hen heb."* Anderen beweerden dat je altijd bang bent maar dat je dat gewoon niet beseft. *"Je bent niet voortdurend met verlies bezig maar het zit wel in je achterhoofd. Je wilt niet dat er iemand iets slecht overkomt. Je wilt geen moeilijke tijden."*, *"Iedereen is bang voor verlies. Niet alleen jongeren."* Iemand anders zei: *"Ik ben bang dat mensen niet meer bang gaan zijn om te verliezen. Ik ben bang dat de volgende generaties minder schrik krijgen en dat ze het niet meer erg vinden om te verliezen."*, *"Jongeren schrikken er bijvoorbeeld niet meer voor terug dat ze tien jaar worden opgesloten in de gevangenis en hun vrijheid kwijtraken."*, *"Het is net omdat mensen geen angst hebben om te verliezen dat verlies hen overvalt. Dat maakt verlies juist zo ambetant."*

Uit de resultaten blijkt dat diegenen met een eerdere verlieservaring bang zijn om te verliezen. Jongeren die nog niets waardevols zijn verloren kennen de impact van verlies volgens hen nog niet. *"Na verlies durf je niets meer doen omdat je bang bent dat er iets zal gebeuren."*

9. OPVANG BIJ VERLIES EN DOOR WIE?

Op de vraag door wie ze willen opgevangen worden wanneer ze met een verliessituatie in contact komen is het meest voorkomende antwoord: vrienden. In de loop van het gesprek worden ouders ook als vertrouwenspersonen aangewezen ondanks de conflicten die ze geregeld met hen hebben.

Jongeren zijn selectief in de personen waardoor ze willen opgevangen worden bij verlies. Afhankelijk van de situatie gaan ze bij iemand anders aankloppen. *"Liefdesverdriet wordt niet met ouders besproken. Daarvoor heb je vrienden."* Jongeren vergeten hier dat hun ouders ook jong zijn geweest en misschien ook op dat vlak ervaring hebben. Een reactie hierop is dat dat al te lang geleden is en dat tijden veranderen. Bij een sterfgeval daarentegen zouden jongeren eerder wel te raden gaan bij hun ouders omdat ze volgens hen meer ervaring hiermee hebben dan vrienden. *"Leeftijdsgenoten gaan er op een even slechte manier mee om dan wijzelf."*

Dingen die in het gezin gebeuren bespreken jongeren vaak met hun vrienden. Als dingen buiten het gezin gebeuren, vertellen ze het graag tegen hun ouders.

Jongeren verkiezen vrienden die zelf verlies hebben meegemaakt en daardoor in dezelfde situatie terecht zijn gekomen. *“Als je nog niet met verlies geconfronteerd bent geweest is het een ver van je bed show. Je wil er niet over denken en jezelf er niet mee belasten. Je bent dus ook niet de geschikte persoon om anderen te helpen.”*

Opvang door ‘vreemden’ waarmee psychiaters, psychologen en therapeuten bedoeld worden kwamen slecht enkele keren aan bod. *“Het is makkelijker om te praten met vreemden. Je kent ze niet dus je moet ook niet bang zijn hoe ze over jou zullen denken.”* Jongeren willen alleen opgevangen worden door mensen die ze vertrouwen. Vertrouwen is de factor die ervoor zorgt dat ze niet vaak bij leerkrachten of hulpverlening aankloppen. Anderen denken dat trots een reden is waarom jongeren niet willen worden opgevangen door een hulpverlener. *“Je moet eerst inzien en toegeven dat je echt hulp nodig hebt. Er hangt nog steeds een taboe rond psychologen en psychiaters. Jongeren hebben een soort trots waardoor ze er niet naartoe gaan.”*, *“Je kent de psycholoog niet en hij kent jou en jouw situatie niet.”* Leerkrachten worden in het algemeen gewantrouwd door jongeren als vertrouwenspersoon. *“Leerkrachten kunnen je opvangen maar ze zeggen het door en je ziet hen elke dag. Wat zouden ze van je denken? Je weet niet hoe leerkrachten gaan reageren.”*, *“Alleen als mijn schoolresultaten lijden onder het verlies zou ik een leerkracht inlichten, anders niet.”* Het vermelden waard is dat slechts één jongere zei dat hij zou willen opgevangen worden door een priester. Voor een andere opvangmogelijkheid verwees iemand naar de politie, een opvangcentrum en het centrum voor leerlingenbegeleiding.

Jongeren willen vooral opgevangen worden op momenten dat ze het zelf willen. Wanneer ze zich er zelf klaar voor voelen. *“Op sommige ogenblikken heb je veel steun nodig. Je verwacht dat men naar jou komt om je te steunen. Op andere momenten wil je met rust gelaten worden.”* Kort na een verlies benadrukken ze het belang van affectie. *“Een stevige knuffel of een arm rond je schouder voelen kan wonderen doen.”*, *“Je hebt vooral nood aan affectie, praten en verwerken volgt nadien.”* Voor de rest willen jongeren iemand die naar hen luistert, begrip toont en meeleeft met hun problemen.

Een reden waarom jongeren niet aan iedereen hun verlies toevertrouwen is omdat ze willen dat anderen ‘normaal’ en ‘gewoon’ tegen hen blijven doen. *“Ik ben mijn moeder een paar maanden geleden verloren. Ik wil geen medelijden en dat mensen anders tegen mij zouden doen. Ze moeten gewoon zichzelf blijven en de dingen doen die ze normaal anders ook zouden doen.”*

10. VERLIES OPMERKEN BIJ VRIENDEN

Jongeren merken verlies op bij hun vrienden; wanneer ze stiller en afwezig zijn, wanneer ze in niets zin meer hebben, ze droevig zijn, ze andere kledij dragen en hun gelaatsuitdrukkingen op hun gezicht ernstiger zijn dan normaal.

Jongeren geven toe dat ze zich machteloos voelen als ze hun vriend(in) verdrietig zien. *“Ze lijken ontroostbaar. Er is niets dat je kan doen. Je staat er gewoon bij maar je kan niets zeggen.”*, *“Ook al wil je echt helpen je weet niet of je het juiste doet en zegt.”*

Een opmerking waard is het feit dat jongeren met verlies hopen dat vrienden naar hen toekomen en hun verlies opmerken. *“Je hoopt dat je vriend je verdriet opmerkt zonder dat je het zelf gezegd hebt. Het is makkelijker dan er zelf te moeten over beginnen.”* Terwijl vrienden juist net een afwachtende houding aannemen wanneer ze verlies bij een vriend(in) opmerken. Met een afwachtende houding wordt bedoeld *“Je moet er gewoon zijn, meer niet. Je moet ze niet bestoken met vragen. Je wacht best tot ze zelf naar je toekomen. Je moet niet adviseren of zeggen wat ze moeten doen. Je vrienden moeten het tegen jou kunnen vertellen en jij moet gewoon luisteren.”*, *“Je moet je vrienden helpen maar daarom niet praten of troosten. Troosten is relativeren maar op zo een moment hebben ze daar geen nood aan.”*

Met een afwachtende houding wordt ook bedoeld; eerst je vriend(in) afleiden door samen iets te doen en pas nadien praten. *“Er meteen over praten is niet goed want dat ligt te gevoelig. Ik zou hem eerst afleiden en hopen dat hij er spontaan over begint te vertellen.”* De minderheid van de jongeren zou hun vriend(in) aanspreken en ze met hun verlies confronteren. *“Ik zou vragen wat er aan de hand is en hoe hij zich voelt.”*

Zoals reeds hierboven besproken vinden jongeren dat het verlies te lang aansleept bij hun vrienden. Ze willen er na een tijdje geen energie en tijd meer insteken. *“Een vriendin had lang verdriet omdat haar relatie op de klippen was gelopen. In het begin luisterden we naar haar maar nadien was iedereen het beu om naar haar gezaag te luisteren.”*

DEEL 4: BESPREKING

In de literatuur bespreekt Keirse (2002) de gelijksoortige emoties en reacties tussen **volwassenen** en **adolescenten** met betrekking tot verlies. Volgens Keirse beschikken de jongeren nog niet over de mogelijkheden waarover volwassenen beschikken om volledig te begrijpen wat er gebeurt en wat ze doormaken. De respondenten uit dit onderzoek benadrukken dat ze verlies wel begrijpen maar dat de impact op het leven van een jongere groter is dan op het leven van een volwassene. De redenen die ze hiervoor gaven was hun labiliteit door de ontwikkeling die ze doormaken en een gebrek aan ervaring om er op een gepaste manier mee om te gaan. Volwassenen kunnen volgens jongeren verlies beter relativeren.

Bleubond-Langer (1977) beweert dat er gedurende het hele leven sprake is van een heen en weer gaan tussen datgene wat we willen geloven en datgene wat we op een bepaald moment wel weten, maar lang niet altijd waar willen laten zijn. Ook bij jongeren is dit zo. Jongeren beseffen wat verliezen is maar ze **verdringen** vaak bewust hun gevoelens en herinneringen om er niet steeds geconfronteerd mee te worden en/of onderscheiden te worden van hun vrienden.

Balk en Corr (1996), Kandt (1994) en Keirse (2006) benadrukten in de literatuur dat jongeren niet de luxe hebben om ontwikkeling stop te zetten en tijd vrij te maken voor verlies. Van Gil (1998) schreef over de **veranderingen van onze Westerse samenleving**. Gevoelens staan volgens hem niet meer hoog aangeschreven omdat ze niet bijdragen tot de verbetering van de economische positie. De jongeren bevestigen dat onze samenleving hen aanzet tot haast waardoor stilstaan bij gevoelens bijna onmogelijk wordt. Meermaals wordt aangehaald dat er niet voldoende tijd wordt vrijgemaakt of kan worden vrijgemaakt om verlies te verwerken. Jongeren besluiten dat ze veel tijd nodig hebben om verlies te verwerken. Onze maatschappij functioneert volgens hen te snel en gunt hen die tijd niet. Ook Clement et al. (2004) ziet rouwen als een zwaar arbeidsproces dat in onze cultuur te vaak miskend wordt.

Van Endt-Mening maakte in de literatuur een onderscheid in **culturen** en stelde dat rituelen en gewoonten veranderen onder invloed van migratie. Doordat migranten door de snelle veranderingen in onze samenleving niet meer leven in hun cultuur van herkomst maar in een migrantencultuur vragen nieuwe problemen nieuwe oplossingen waardoor de cultuur verandert. De allochtone jongeren onderscheiden zich in de gesprekken steeds van de andere autochtone jongeren terwijl de gestelde vragen geen onderscheid maakten tussen autotoon of allochtoon. De allochtone jongeren haalden meermaals aan dat in hun cultuur praten over verlies of gevoelens niet gebeurt waardoor ze weinig steun krijgen of kunnen verwachten van ouders, broers en zussen en familie. Ze blijven vaak met hun gevoelens alleen achter. De wijze waarop met verlies wordt omgegaan is onder andere cultuurafhankelijk.

Voornamelijk wordt bij verlies **gefocusd op de dood**. De dood is één van de meest ingrijpende gebeurtenissen. Er werd vaak over gesproken tijdens de interviews. Pas tijdens het verdere verloop van de gesprekken kwamen andere topics ter sprake. Vooral onderwerpen die leven in de eigen leefwereld van de jongeren. Zo kwam verlies van vrienden en van waardevolle voorwerpen vaker aan bod in vergelijking met bijvoorbeeld verlies van welzijn. Jongeren denken bij verlies niet vaak aan verlies van een lief/partner of afscheid nemen binnen een liefdesrelatie.

De **impact** van verlies moet volgens jongeren steeds in verband gebracht worden met de intentionaliteit en de band die je met iemand hebt. Verlies wens je niemand toe. Ook al worden jongeren sterker en harder van verlies toch vinden ze dat ze het al moeilijk genoeg hebben met hun persoonlijke ontwikkeling. Verlies compliceert de ontwikkeling. Zowel het ontwikkelingsproces als de verliesverwerking kunnen in het gedrang komen. In de literatuur wordt door onder andere de Monnik (2000) gesproken over verlies/rouwen als een noodzakelijke arbeid die jongeren moeten verrichten om het leven verder aan te kunnen. Over normale, verwikkelde en gecompliceerde rouw waarover Prigerson et al. (1999) het hebben maken jongeren zich geen zorgen. De respondenten daarentegen zien afleiding als een goede vorm van verliesverwerking. Drank, drugs, zelfmoord en amusement zijn volgens mij net de redenen waarom jongeren niet toekomen aan verliesverwerking. De jongeren zelf zien het als een uitkomst maar ik zie het als een vlucht om verlies te ontwijken en uit te stellen. Ze besteden geen aandacht aan onverwerkt verlies en zien er ook niet de mogelijke gevolgen van in. Ze willen verder met hun leven en geven ook aan dat de tijd er niet is om verlies te verwerken. Er wordt volgens hen zoveel van hen verwacht zodat ze niet alles tegelijkertijd aankunnen.

De verschillende factoren die de **reacties** bepalen **op verlies** die door Morgan (1990), Keirse (2000), Clement et al. (2004) in de literatuur besproken werden, werden door de adolescenten tijdens de interviews bevestigd. Ze beamen dat verlies nog steeds een onderwerp is dat zich in de taboesfeer bevindt. Ook geven ze hun opvoeding en de maatschappij vaak de schuld van het niet kunnen omgaan met gevoelens. De omgeving waarin je leeft, de steun die je krijgt van mensen rondom jou, de kansen die je krijgt om je gevoelens te uiten zijn volgens de jongere belangrijke factoren om op een goede en efficiënte manier met verlies om te gaan. Daarnaast zien ze ook de intentionaliteit van de band die ze met iemand hebben als een factor die hun reactie zal bepalen. Van Gil (1998) stelt dat adolescenten door de veranderingen gevoelig zijn voor depressieve stemmingen. Uit de antwoorden bleek dat depressie vaak voorkomt als reactie op verlies in plaats van een slecht humeur of je niet goed voelen. In de literatuur is reeds besproken dat naast depressieve stemmingen suicide of zelfdoding toe neemt onder adolescenten. Zie onderzoeken in de literatuurstudie van De Wilde en Diekstra (1993) en De Wit et al. (1995). Jongeren zien zelfdoding vaker als een oplossing om verlies te verwerken. Dit kwam zeer duidelijk tot uiting in de antwoorden van de jongeren.

Uit onderzoek van Van Gil (1998) blijkt dat jongeren proberen om hun gevoelens **niet te voelen** door hun emoties weg te drukken en/of proberen te ontwijken. Enerzijds zien jongeren **afleiding** (feesten, drinken, winkelen,...) dan ook als een goede vorm van verdriet verwerken. Anderzijds is een belangrijke conclusie uit dit onderzoek dat jongeren meer en beter met hun eigen gevoelens **willen leren omgaan**.

Ladan & Groen-Prakken (1998) vinden het belangrijk dat jongeren doorheen hun ontwikkeling leren omgaan met verlies. De oorzaak van het niet kunnen en het niet weten hoe emoties te uiten schrijven ze toe aan onze steeds haastigere, rationelere en economisch wordende samenleving en aan de opvoeding van de ouders. Gevoelens worden te vaak aan de kant gezet en prestaties primeren. Men moet volgens de jongeren niet alleen op school oog hebben voor gevoelens. Jongeren geven ook aan dat er thuis een plek en vooral een moment gecreëerd moet worden waar ze terecht kunnen met hun gevoelens en waar ze zichzelf kunnen zijn. Ook de opvoeding bepaalt volgens de jongeren de manier waarop meisjes en jongens met verlies omgaan. Mannen worden aangemoedigd om zich sterk te houden terwijl meisjes hun gevoelens de vrije loop mogen laten gaan. De opvoedingspatronen en de andere verwachtingen ten opzichte van vrouwen en mannen die Keirse (1995) bespreekt worden door de jongeren bevestigd.

Woorden hebben niet hetzelfde gewicht als wat je **voelt**. Wat je voelt is onmogelijk exact in woorden weer te geven dus ook voor de jongeren van dit onderzoek. Jongeren moeten zowel de juiste woorden, het juiste moment en/of de juiste personen vinden om te praten over verlies.

In de literatuur zei Keirse (2002) dat jongeren zich op allerlei situaties en gebeurtenissen voorbereiden in hun leven behalve op verlies. Voor vele jongeren was het inderdaad niet evident om over verlies te praten zonder dat er een **aanleiding** was. Het onderwerp wordt in groep gemeden omdat het de sfeer verpest maar ook omdat men niet weet hoe men op een gepaste manier moet reageren.

Jongeren beseffen wel degelijk dat **praten** belangrijk en nodig is maar terzelfde tijd benadrukken ze ook dat het **moeilijk** voor hen is. Belangrijk voor jongeren is wat anderen van hen denken. Door over verlies te praten onderscheiden ze zich van andere jongeren maar ze willen ondanks een verliessituatie vooral niet anders behandeld of bekeken worden als andere jongeren. Voor jongeren is **erbij horen** zeer belangrijk. Ook na verlies willen ze er bij blijven horen. Zoals Davies (1999) en Silverman (2000) zeiden willen de jongeren niet te veel verschillen van andere groepsleden waardoor ze in een geïsoleerde positie terechtkomen. Uit de resultaten blijkt dat jongeren langs de ene kant willen dat hun vrienden gewoon tegen hen doen zodat de normaliteit en de continuïteit behouden kan blijven. Langs de andere kant beschouwen rouwende jongeren leeftijdsgenoten niet als goede personen om hen op te vangen omdat ze niet begrijpen wat ze doormaken.

Jongeren zien verlies vaak als een **feit/gebeurtenis** terwijl in de literatuur steeds wordt gesproken over een **procesmatig** en **cyclisch** gebeuren van rouwtaken. Ook Wolfelt (1996) sprak over zes fundamentele behoeften om een rouwproces te verwerken. Tijdens de gesprekken maakten jongeren nooit een indeling in hoe ze verlies verwerken. Wel bespraken ze waaraan ze behoeften hebben bij verlies: behoefte aan intimiteit, aan het delen van gevoelens en aan een luisterend oor.

Clement et al. (2004) stellen dat omgaan met verlies in de eerste instantie binnen familie, vrienden- en kennissenkring gebeurt. Ook Keirse (1995) stelt dat rouwen teruggedrongen is binnen de muren van het **gezin** en de naaste familie in vergelijking met vroeger.

Jongeren vinden dat er zelfs binnen het gezin geen ruimte en tijd meer is om over gevoelens te praten. Een reden hiervoor is dat ouders het te druk hebben met hun werk waardoor men hier niet meer toe komt. Worden (1991, 1996) kwam tot het besluit dat verlies niet alleen moet geïntegreerd worden door de individuele persoon maar ook door de samenleving. Vroeger gebeurde dit spontaan door **rouw- en afscheidsrituelen** waardoor verlies zichtbaar werd voor de gemeenschap. Het was duidelijker wie, wanneer, waar, hoe en hoelang mocht rouwen. De jongeren spreken Hogan en Desantis (1996b) tegen. Hogan en Desantis kwamen tot de vaststelling dat de kijk op rouw de laatste decennia verandert en de mogelijkheden van rouw worden verbreed. De kijk verandert volgens jongeren inderdaad maar de mogelijkheden worden eerder beperkt in plaats van verbreed. Aangezien rouwrituelen meer en meer verdwijnen kennen jongeren de betekenis er niet meer van en worden ze dus ook minder toegepast. Volgens Van den Bout (1996) is de rouwtijd en -plicht nu voorbij wanneer de persoon die verloren heeft zijn evenwicht heeft teruggevonden. Over rouwrituelen om verlies te verwerken werd in de interviews geen enkele keer gesproken. Een gevolg hiervan is dat jongeren ook hierdoor alleen instaan om met hun gevoelens om te gaan. Jongeren zetten vaak een masker op waardoor het voor de gemeenschap nog moeilijker wordt om hulp te kunnen bieden.

Worden (1996) stelde dat er veel gelijkenissen in reacties zijn van jongeren op een breuk in het gezin in vergelijking met verlies door sterven. Jongeren geloven bij verlies nog geregeld in de hereniging van de ouders. Jongeren zagen de **scheiding** van hun ouders steeds als iets negatief aangezien ze één van de twee ouders deels verliezen. Keirse (2002) zei dat jongeren die een ouder verliezen meer de neiging hebben om hun verdriet te verbergen dan bij sterven. Tijdens de gesprekken konden vele jongeren op een vlotte manier praten over de scheiding van hun ouders en hun gevoelens hieromtrent uiten. Dit waarschijnlijk omdat scheidingen de dag van vandaag geen zeldzaamheid meer zijn en echtscheiding van de ouders erkend wordt als verlies voor jongeren.

Balk en Corr (2002), Keirse (1995, 2002) en Nekkebroeck et al. (2004) spraken over twee wegen die jongeren na een verliessituatie kunnen bewandelen. Een eerste was een terugval in studieresultaten, een lager zelfvertrouwen en ontwikkeling van gedragsproblemen. Een tweede weg is een aanzet tot volwassenheid en groei. De respondenten uit de interviews spraken alleen maar over de tweede weg. Volgens hen **leer je iets uit verlies** en wordt je er alleen maar **sterker** van: ze leren zichzelf beter kennen en de mensen rondom hen, ze leren beter omgaan met bepaalde situaties,...

Verlies mag niet als een ziekte worden beschouwd. Verlies wordt vaker en vaker overgedragen aan **professionele zorgverleners** waardoor de verantwoordelijkheid van het gezin verschoven wordt naar de arts of zorgverlener. Volgens Black (2002) en Fiddelaers-Jaspers (1998) staat gespecialiseerde hulpverlening het natuurlijk herstel in de weg. Deze mening volg ik niet. Wel kan ik me vinden in Van Endt-Menjling (2006) die zegt dat de hulpverlener een bemiddelaar kan zijn indien hij rekening houdt met de **context van de cliënt** en de sociale context volgens Rolland (1994). Dat is ook de reden waarom jongeren minder snel naar een hulpverlener zouden stappen omdat de buitenstaanders hun situatie niet kennen.

Vrienden daarentegen kennen al lange tijd je omgeving, je ouders, broers en zussen. Jongeren spraken over 'vreemden' die hen kunnen helpen met verliesverwerking. Met 'vreemden' worden hulpverleners bedoeld. Jongeren zouden beroep doen op hen omdat ze bang hebben voor wat mensen die ze wel kennen over hen zullen denken als ze zich kwetsbaar opstellen en hun gevoelens tonen. Anderzijds vertrouwen ze de hulpverleners niet en worden de gevoelens nog te vaak opgekropt. Belangrijk is dat de professionele interventie zo kort mogelijk wordt gehouden zodat de verantwoordelijkheden kunnen worden teruggegeven aan het gezin en de natuurlijke omgeving van de jongere.

Iedereen is anders en niet iedereen heeft (evenveel) behoefte om over verlies te **praten**. Maar voor diegenen die wel over gevoelens willen praten moet de mogelijkheid gecreëerd worden. Jongeren moeten een goede balans vinden tussen gevoelens al dan niet uiten en verwerken. Een ideale manier om met verlies om te gaan bestaat dus duidelijk niet. Belangrijk om als ouder en als hulpverlening hiervan bewust te zijn zodat er voor elke jongere een aangepaste route kan uitgestippeld worden om met zijn/haar verlies op een goede manier om te gaan. Goed **omgaan** met verlies zodat latere problemen kunnen voorkomen worden.

Iedereen heeft een gedeelde verantwoordelijkheid om jongeren **op te vangen**, open te staan om over verlies te praten en de jongeren de nodige tijd en ondersteuning te bieden wanneer een verliessituatie zich voordoet. Als men kijkt naar de impact dat verlies kan hebben op het leven van een jongere is het dan ook belangrijk dat jongeren worden **aangeleerd** hoe ze op een goede individuele manier met verlies kunnen omgaan zodat ze hierin kunnen groeien. Wanneer jongeren beter hun gevoelens kunnen uiten wordt de kans verkleind dat opgekropte gevoelens zich gaan uiten in agressie of ander verbaal of non-verbaal geweld. Het niet kunnen uiten of het niet weten hoe gevoelens te uiten uit zich volgens de resultaten van dit onderzoek vaak in agressie. Naast agressie werd zelfmoord verontrustend veel als vorm van uiten van verlies aangehaald. Er moet gezorgd worden dat er geen trend wordt gezet waarbij dit als een vanzelfsprekende uitweg wordt gezien om met verlies om te gaan. Hetzelfde geldt voor agressie. Agressie mag geen aanvaardbare manier worden om met verlies om te gaan.

In de literatuur wordt door Keirse (1995) aangehaald dat adolescenten zich vaak hulpeloos voelen en dat ze zich willen terugtrekken in de vroege jeugd, waar ze het gevoel hadden beschermd te zijn tegen verlies. Uit dit onderzoek blijkt dat jongeren zich vaak hulpeloos voelen maar dit omdat ze **niet de juiste woorden en houding** vinden om met **vrienden** die verliessituaties meemaken om te gaan. Over terugkeren naar vroege jeugd wordt niet gesproken. Integendeel. Jongeren zien verlies iets waar ze sterker van worden en waarvan ze iets bijleren.

Jongeren wijzen langs de ene kant op de grote impact dat verlies heeft op het leven van een jongere. Toch begrijpen jongeren niet waarom andere jongeren zoveel **tijd** nodig hebben om verlies te verwerken. Jongeren stellen zich hard op tegenover leeftijdsgenoten die met verlies te kampen krijgen. Ze vinden dat ze zich **aanstellen, overdrijven** en dat het verlies **overgedramatiseerd** wordt. Verlies wordt meermaals gezien als een vorm van aandachttrekkerij. Volgens jongeren gaan jongeren die iets of iemand verloren hebben misbruik maken van hun verlies. Ze gaan het verlies gebruiken om aandacht en voordelen te verkrijgen.

Leeftijdsgenoten worden in alle gesprekken hoog aangeschreven door de jongeren omdat ze zich goed in een situatie kunnen inleven en hetzelfde voelen. Vrienden ervaren dezelfde gevoelens dus kan je er beter mee praten. Op hetzelfde moment merken de jongeren ook op dat leeftijdsgenoten niet de geschikte personen zijn om hen op te vangen en de nodige ondersteuning te geven aangezien ze op dezelfde manier reageren en nog praktisch geen ervaring hebben met verliessituaties. Tussen hun vrienden kiezen jongeren diegenen uit die zelf verlies hebben meegemaakt en zich dus beter in hun situatie kunnen inleven.

Wanneer jongeren bij vrienden verlies opmerken neemt het merendeel een **afwachtende houding** aan en gaan ze hun vrienden mijden. Terwijl de jongeren zelf liever hebben dat vrienden zelf initiatief nemen om met hen te komen praten. Jongeren weten dat hun vrienden er voor hen zijn in moeilijke momenten maar tegelijkertijd geven ze ook aan dat ze dan niet op hen kunnen terugvallen. Fiddelaers-Jaspers (2002) zei in de literatuur dat jongeren vaak een verkeerde inschatting maken omtrent de intensiteit en de duur van de rouwperiode. Dit blijkt te kloppen uit de uitspraken van de jongeren.

DEEL 5: DISCUSSIE

1. EVALUATIE VAN HET ONDERZOEK

Het uitvoeren van kwalitatief onderzoek was een werk van lange adem. Het opstellen van een goed interviewschema en het afnemen van de 12 focusgroepgesprekken vroeg enige oefening. De manier van vragen stellen en doorvragen werd door oefening verbeterd waardoor de gesprekken meer diepgang vertoonden. De try-outs hielpen erbij om te oefenen vooraleer de werkelijke interviews konden worden afgenomen.

Het verzamelen van respondenten voor de focusgroepinterviews bleek niet zo vanzelfsprekend. Uiteindelijk hebben we 114 jongeren bereikt. Ik ben zeer enthousiast over de keuze voor de groepsgesprekken. Er ontstonden levendige en boeiende gesprekken met de jongeren en het gaf de hen de mogelijkheid om onderwerpen aan te brengen waaraan ze veel belang hechten.

Het is de taak van een agoog mensen te laten inzien, te doen begrijpen waarom het soms anders en beter kan zodat ze zelf hun handelen gaan veranderen. Als agoog word je gezien als een “go-between”, een tussenpersoon, dat kan zowel zijn als een tussenpersoon tussen mensen onderling maar ook tussen mensen en de samenleving. Tijdens dit onderzoek moest ik mezelf meerdere malen erop attent maken dat ik als onderzoeker aan het werk was en niet als hulpverlener. Ik werd verondersteld om vragen te stellen en de gesprekken niet te sturen. De informatie die van de jongeren kwam was belangrijk en het was op dat moment niet de bedoeling om hun denkpatroon proberen te veranderen.

De vragen werden steeds algemeen gesteld waardoor jongeren zich minder snel bedreigd voelden of zich verplicht voelden om te antwoorden. Je merkte dat het voor de jongeren makkelijker was om te praten over andere jongeren in plaats te vertellen vanuit hun persoonlijk leven en eigen ervaringen.

Er zijn enkele aspecten die anders hadden kunnen worden aangepakt. Het contact met de meeste groepen is goed verlopen. Jammer dat in sommige groepen enkele zeer dominante jongeren zaten die het gesprek meermaals naar zich toe trokken. Hier had ik als gespreksleider beter op moeten inspelen.

Opvallend was dat de gesprekken die in een schoolse omgeving werden gehouden stroever en gedistantieerder verliepen ook al was er geen leerkracht tijdens het gesprek aanwezig. De jongeren die in hun vrije tijd bevraged werden waren gemotiveerder en enthousiaster om mee te werken. Bij alle focusgroepgesprekken kenden de jongeren elkaar al vooraf. Enerzijds hadden jongeren steun aan elkaars woorden omdat ze zich er ook in herkenden. Anderzijds zorgde de aanwezigheid van de andere jongeren er ook voor dat ze minder goed hun gevoelens in groep durfden uiten en alles bespreekbaar konden maken.

2. SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK

Tijdens de gesprekken gaven jongeren meermaals aan dat ze niet weten hoe ze hun gevoelens kunnen uiten. De oorzaak hiervan leggen jongeren in hun opvoeding en in de manier waarop de maatschappij hiermee omgaat. Interessant voor de hulpverlening is om na te gaan welke oplossing jongeren zien voor dit probleem zodat de hulpverlening hier nadien haar aanbod op basis hiervan kan organiseren.

Interessant was hoe de allochtone jongeren zich steeds weer onderscheiden en stigmatiseerden van de andere jongeren ook al zijn het tweede of derde generatie allochtonen met Belgische Nationaliteit. Een verder onderzoek kan eventueel een vergelijkende studie zijn tussen allochtone en autochtone jongeren. Is er werkelijk zo een groot verschil in de manier waarop ze omgaan met verlies?

Het verliezen van vrienden wordt ondanks de nieuwe ICT-technologie niet opgeheven. Na verhuis kan je met vrienden blijven chatten, mailen, bellen en/of sms'jes sturen maar zo werkt het dus volgens de jongeren niet. Interessant zou zijn te onderzoeken in welke mate de nieuwe communicatiemogelijkheden hierop een invloed kunnen uitoefenen.

BIBLIOGRAFIE

Baarda, D.B., De Goede, M.P.M., & Teunissen, J. (2001). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Stenfert Kroese, Wolters-Noordhoff.

Balk, D.E. (1981). *Sibling death during adolescence: self-concept and bereavement reactions*. Unpublished doctoral dissertation, University of Illinois at Urbana, Champaign.

Balk, D.E. (1983). Adolescents' grief reactions and self-concept perceptions following sibling death: a study of 33 teenagers. *Journal of Youth and Adolescence*,12,2,137-161.

Balk, D.E. (1991). Death and adolescent bereavement: Current research and future directions. *Journal of Adolescent Research*,6,7-27.

Balk, D.E. (2000). Adolescents, grief, and loss. In: Doka, K.J. (Ed.). *Living with grief*. Washington DC: Hospice Foundation of America.

Balk, D.E., & Corr, C.A. (1996). Adolescents, developmental tasks, and encounters with death and bereavement. In: Balk, D.E., & Corr, C.A. (Eds.). *Handbook of adolescent death and bereavement*. New York: Springer Publishing Company.

Balk, D.E., & Corr, C.A. (2002). Bereavement during adolescence: A review of research. In: Stroebe, M.S., Hansson, R.O., Stroebe, W., & Schut, H. (Eds.). *Handbook of bereavement research*. Washington DC: American Psychological Association.

Balmer, L. & Flemings, S. (1996). Bereavement in adolescence. In: Balk, D.E. & Corr, C.A. (Eds.). *Handbook of adolescent death and bereavement*. New York: Springer.

Black, D. (2002). Bereavement. In: Rutter, M., & Taylor, E. (Eds.). *Child and adolescent psychiatry*. Oxford: Blackwell Science.

Black, D., & Urbanowicz, M.A. (1987). Family interventions with bereaved children. *Journal of Child Psychology*,28,467-476.

Bluebond-Langer, M. (1977). Meanings of death to children. In: H. Feifel (Ed.). *New Meanings of death*. New York: McGraw-Hill.

Clement, H., Aerts, D., Vanderlinden, L., Van Royen, M., & Willems, K. (2004). *Als sterven tot het leven behoort. Praktische handleiding voor de hulpverlener in de palliatieve zorg*. Tiel: Lannoo.

Davies, B. (1991). *Long-term outcomes of adolescent sibling bereavement*. New York: Springer.

Davies, B. (1999). *Shadows in the Sun. The experiences of sibling bereavement in childhood*. Philadelphia: Brunner/Mazel.

Davies, D. (1997). *Death, Ritual and Belief: The Rhetoric of Funerary Rites*. London: Cassell.

De Graaf, M.D., De Graaf M.M., Kraaykamp, G. & Ultee, W.C. (1998). *Familie enquête Nederlandse bevolking*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

De Hart, G.B., Sroufe, L.A., & Cooper, R.G. (2004). *Child development. Its nature and course*. New York: McGraw-Hill.

De Mönnink, H. (2000). *Verlieskunde. Handreiking voor de beroepspraktijk*. Den Haag: Elsevier.

Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (2003). *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. Sage Publications: Thousand Oaks.

De Wit, J., Van der Veer, G., & Slot, N.W. (1995). *Psychologie van de adolescentie: Ontwikkeling en hulpverlening*. Baarn: Intro.

Eussen, M. (2000). Schizofrenie en andere psychosen. In: Verhulst, F.C., & Verheij, F. *Adolescentenpsychiatrie*. Assen: Van Gorcum.

Fiddelaers-Jaspers, R. (1998). Rouw bij jeugdigen. In: van den Bout, J., Boelen, P.A., & De Keijser, J. *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu van Loghum.

Fiddelaers-Jaspers, M.J.M. (2002). Achter het masker schuilt de rouw. Verliesverwerking bij jongeren. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 41, 654-669.

Fiddelaers-Jaspers, R. (1998). *Jong verlies. Handreiking voor het omgaan met rouwende kinderen*. Kampen: Kok.

Fiddelaers-Jaspers, R. (2004). *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en de kracht van rouwende jongeren*. Kampen: Kok.

Goossens, L., & Marcoen, A. (1994). Eenzaamheid in de adolescentie. In J.D. Bosch, H.A. Bosma, D.N. Oudshoorn, J. Rispens, & A. Vyt (Eds.) *Jaarboek ontwikkelingspsychologie, orthopedagogiek en kinderpsychiatrie 1994-1995 (pp.1910 -210)*. Houten-Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.

Gray, R.E. (1987). Adolescent response to the death of a parent. *Journal of Youth and Adolescent*, 16, 511-525.

Guerriero, A.M. (1983). *Adolescents bereavement: impact on physical health, self-concept, depression and death anxiety*. Unpublished master's thesis, York University, Toronto.

- Hagman, G. (1996). The role of the other in mourning. *Psychoanalytic Quarterly*,55,327-353.
- Hogan, N.S., & Desantis, L. (1996a). Adolescent sibling bereavement: An ongoing attachment. In: Corr, C.A. & Balk, D.E. (Eds.). *Handbook of adolescent death and bereavement*. New York: Springer.
- Hogan, N.S., & Desantis, L. (1996b). Basic constructs of a theory of adolescent sibling bereavement. In: Klass, D., Silverman, P.R., & Nickman, S.L. (Eds.). *Continuing Bonds: New understandings of grief*. Washington, DC: Taylor & Francis.
- Hogan, N.S., & Greenfield, D.B. (1991). Adolescent sibling bereavement: symptomatology in a large community sample. *Journal of Adolescent Research*,6,97-112.
- Kandt, V.E. (1994). Adolescent bereavement, turning a fragile time into acceptance and peace. *The School Counselor*,41,203-211.
- Keirse, L. (2006). Verliesverwerking tijdens de adolescentie. Een aandachtspunt voor artsen. *Tijdschrift voor Geneeskunde*,62,10,746-754.
- Keirse, M. (1995). *Helpen bij verlies en verdriet. Een gids voor het gezin en de hulpverlener*. Tiel: Lannoo.
- Keirse, M. (2002). *Kinderen helpen bij verlies. Een boek voor al wie van kinderen houdt*. Tiel: Lannoo.
- Keirse, M. (2002a). *Vingerafdruk van verdriet. Woorden van bemoediging*. Tiel: Lannoo.
- Kienhorst, C.W.M., de Wilde, E.J., & Diekstra, R.F.W. (1995). Suicidal behaviour in adolescents. In I.A. Goodyer, & W.P. Jones (Eds.). *Mood disorders in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- Kübler-Ross, E. (1969). *Lessen voor levenden. Gesprekken met stervenden*. Amsterdam: Ambo.
- Ladan, A. & Groen-Prakken, H. (Eds.). (1998). *Kinderen en de dood*. Assen: Van Gorcum.
- Martinson, I.M., & Campos, R.D. (1991). Adolescent bereavement: long-term responses to a sibling death form cancer. *Journal of adolescent Research*,6,54-69.
- Martinson, I.M., Davies, E.B., & MC Clowry, S.G. (1987). The long-term effect of sibling death on self-concept. *Journal of Pediatric Nursing*,2,227-235.
- Morgan, J.D. (1990). *The dying and the bereaved teenager*. Philadelphia: Charles Press.

- Nagy, M.H. (1959). The child's view of the death. In: H. Feifel (Ed.). *The meaning of death*. New York: McGraw-Hill.
- Nekkebroeck, J., Daniëls, K., Keirse, L., Bauwens, A., Lemmens, G., & Migerode, L. (2004). Het verlies van een sibling tijdens de adolescentie. *Tijdschrift voor Familiotherapie*,6,179-196.
- Oltjensbruns, K.A. (1996). Death of a friend during adolescence: issues and impacts. In: Corr, C.A. & Balk, D.E. (Eds.). *Handbook of adolescent death and bereavement*. New York: Springer.
- Osterweis, M., Solomon, F., & Green, M. (Eds.). (1984). *Bereavement: Reactions, consequences, and care*. Washington, DC: National Academy Press.
- Parkes, C.M. (1993). Bereavement as a psychological transition: Processes of adaptation to change. In: Stroebe, M.S., Stroebe, W., & Hansson, R.O. (Eds.). *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention*. New York: Cambridge.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*, Sage Publications: Thousand Oaks.
- Prigerson, H.G., Shear, M.K., Jacobs, S.C., Reynolds III., Maciejewski, P.K., Davidson, J.R.T., Rosenheck, R., Pilkonis, P.A., & Wortman, C.B. (1999). Consensus criteria for traumatic grief: A preliminary empirical test. *British Journal of Psychiatry*,174,67-73.
- Raphael, B. Minkov, C., & Dobson, M. Psychotherapeutic and pharmacological intervention for bereaved persons. In: Stroebe, M.S., Hansson, R.O., Stroebe, W., & Schut, H. (Eds.). (2002). *Handbook of bereavement research*. Washington: American Psychological association.
- Rolland, J.S. (1994). *Families, Illness and Disability. An integrative Treatment Model*. New York: Basis Books.
- Ros, A. (2000). *Verdriet op school*. 's-Hertogenbosch: KPC Groep.
- Schepker, R., Scherbaum, N., & Bergmann, F. (1995). Zur Pathologischen Trauer bei Kindern nach frühem Tod eines Elternteils. *Kinderanalyse*,3,3,260-281.
- Shapiro, E. (1996). Family bereavement and cultural diversity: a social developmental model. *Family Process*,35(4),312-32.
- Shapiro, E. (1994). *Grief as a family process: a developmental approach to clinical practice*. New York: Guildford Press.
- Silverman, P.R. (2000). *Never too young to know. Death in children's lives*. New York: Oxford University Press.

- Silverman, P.R. (2000a). When a parent die. In: Doka, K.J. (Ed.). *Living with grief: Children, adolescents and loss*. Washington, DC: Hospice Foundation of America.
- Silverman, P.R., & Nickman, S.L. (1996). Children's construction of their dead parents. In: Klass, D., Silverman, P.R., & Nickman, S.L. (Eds.). *Continuing Bonds: New understandings of grief*. Washington, DC: Taylor & Francis.
- Silverman, P.R., & Worden, J.W. (1993). Childrens' reaction to the death of a parent. In: Stroebe, M.S., Stroebe, W., & Hansson, R.O. (Eds.). *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention*. New York: Cambridge.
- Silverman, P.R., Nickman, S.L., & Worden, J.W. (1992). Detachment revisited: The child's reconstruction of a dead parent. *American journal of orthopsychiatry*, 62, 494-503.
- Somers, P., & Depauw, R. (2000). *LeDoS. Leven en dood op school*. Antwerpen: NDC Horizon vzw.
- Stroebe, M.S., Hansson, R.O., Stroebe, W., & Schut, H. (2001). *Introduction: Concepts and issues in contemporary research: Consequences, coping and care*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Stroebe, W., & Schut, H. (2002). Risk factors in bereavement outcome: a methodological and empirical review. In: Stroebe, M.S., Hansson, R.O., Stroebe, W., & Schut, H. (Eds.). *Handbook of bereavement research*. Washington: American Psychological association.
- Ter Horst, W. (1991). *Over troosten en verdriet*. Kampen: Kok.
- Teyber, E. (1992). *Kind van gescheiden ouders. Kind van de rekening?* Baarn: Ambo.
- Van den Bout, J. (1996). *Rouwsluiers. Over verliesverwerking*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Van Den Bout, J., Boelen, P.A., & De Keijser, J. (1998). Rouw. In: Van den Bout, J., Boelen, P.A., & De Keijser, J. (Eds.). *Behandelingstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu van Loghum.
- Van Endt-Meijling, M. (2006). *Rituelen en gewoonten. Geboorte, ziekte en dood in de multiculturele samenleving*. AH Bussum: Coutinho.
- Van Gil, T. (1998). *Verlies en rouw. Confrontatie bij de rouw*. Baarn: H. Nelissen.
- Verhulst, F.C. (2000). Inleiding en epidemiologie. In: Verhulst, F.C., & Verheij, F. *Adolescentenpsychiatrie*. Assen: Van Gorcum.
- Verhulst, F.C. (2005). *De ontwikkeling van het kind*. Assen: Van Gorcum.

Verliefde, R., & Fiddelaers-Jaspers, R. (2005). *Ruimte voor verdriet. Omgaan met kinderen in verliessituaties*. Leuven: Acco.

Walter, T. (1999). *On bereavement: The culture of grief*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.

Wengraf, T. (2001). *Qualitative Research Interviewing*. Sage Publications: Thousand Oaks.

Wolfelt, A.D. (1996). *Healing the bereaved child*. Fort Collins: Companion Press.

Worden, J.W. (1991). *Grief Counselling and Grief Therapy*. London: Routledge/New York: Springer.

Worden, J.W. (1992). *Verdriet en rouw. Gids voor hulpverleners en therapeuten*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Worden, J.W. (1996). *Children and grief. When a parent dies*. New York/London: Guilford.

BIJLAGEN

BIJLAGE A: VOORSTELLING IN PETTO

BIJLAGE B: KADERING BINNEN GROOTSCHALIG ONDERZOEK

BIJLAGE C: INTERVIEWSCHEMA

BIJLAGE D: HAALBAARHEID ONDERZOEK, PLANNING + EVALUATIE INTERVIEWS

BIJLAGE E: UITGESCHREVEN EN GELABELDE FOCUSGROEPINTERVIEWS IN ATLAS-TI

BIJLAGE F: BOOMSTRUCTUUR VAN DE LABELS

BIJLAGE G: POWERPOINT PRESENTATIE VOOR STUURGROEP OP 02/07/2007

BIJLAGE A: Voorstelling In Petto

In Petto, Jeugddienst Informatie en Preventie, ondersteunt jongeren om op een volwaardige manier deel te nemen aan de samenleving. Participatie en informatie zijn de twee wegen die In Petto bewandelt om deze doelstelling te bereiken. In Petto kijkt naar de jongere in zijn geheel over de traditionele en kunstmatige sectorgrenzen heen. Dus geen eenzijdige gerichtheid maar een weloverwogen mix van welzijns-, jeugd- en onderwijsthema's. De centrale 'missie' van In Petto in een notendop: luisteren naar wat leeft bij jongeren, luisteren naar signalen van 'onwelzijn', en instrumenten ontwikkelen waarmee jongeren zelf hun 'onwelzijn' kunnen ombuigen naar 'welzijn'. Wat In Petto concreet doet, sluit altijd aan bij deze missie. In Petto organiseert verschillende projecten en biedt jongeren instrumenten aan om zelf aan de slag te gaan met thema's, noden en problemen waarmee ze te maken hebben. Ook ondersteunen ze de mensen die met en voor jongeren werken. Ze ontwikkelen vormingsprogramma's, draaiboeken en spelmaterialen rond thema's die jongeren aangaan, op maat van jongerenwerkers, leerkrachten, jongerenhulpverleners... Daarnaast is In Petto ook de Vlaamse coördinator van het project Jeugdadviseurs (peerproject). Bij alles wat In Petto doet, staat de participatie van jongeren, het belang van leeftijdsgenoten en de welzijnsbevordering centraal.

In Petto is ontstaan uit de Federatie Jongeren Adviescentra (FJIAC). De FJIAC had naast haar federatiefunctie voor de JAC's ook een erkenning als landelijke jeugddienst. In 1996 werd de federatiefunctie van de FJIAC overgenomen door het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk. De landelijke jeugddienst werkt sinds februari 1996 verder onder de naam In Petto.

Het nieuwe decreet op het Vlaamse Jeugdbeleid had grote gevolgen voor In Petto. Vanaf 2004 draagt In Petto niet meer de titel "landelijke jeugddienst", maar valt het onder hoofdstuk vijf "Communicatie en participatie" van dat nieuwe decreet. Binnen dit hoofdstuk worden organisaties en projecten ondersteund die met deze twee thema's bezig zijn.

In Petto vindt een aantal 'uitkomsten' belangrijk waar rekening werd mee gehouden tijdens het onderzoeksproces:

- Ze willen cijfers die een globaal beeld geven hoe de doorsnee jongeren (en subgroepen) naar dit thema (of een onderdeel ervan) kijken.
- Ze willen citaten, meningen, verhalen van jongeren die zo de droge cijfers laten leven. Deze verhalen en citaten zijn eveneens belangrijk voor het vervolg op dit onderzoek (het jongerenmagazine en het vormingsproduct).
- De vragenlijst, de focusgroepinterviews en de rapportering moeten positief (niet vanuit een probleem) opgesteld worden.
- Voor een aantal vragen willen ze de link kunnen leggen met het onderzoek van In Petto (Gelukkig zijn) van 2000. Hieruit kunnen tendensen en evoluties gedistilleerd worden.

Meer jongereninformatie en visieteksten zijn terug te vinden op de website van In Petto <http://www.inpetto-jeugddienst.be/default.htm>

BIJLAGE B: Kadering binnen grootschalig onderzoek

In 2000 werkte In Petto, jeugd- en preventiedienst, een onderzoek uit bij 1300 jongeren i.v.m. hun psychosociaal welbehagen. In Petto peilt voortdurend naar signalen van jongeren. Recentelijk bereikten hen meer signalen die wijzen op een groeiend gevoel van onbehagen bij jongeren. Onderzoek wijst op een hoog zelfmoordcijfer bij jongeren in België. Na het verkeer is zelfdoding de tweede doodsoorzaak bij jongeren. Het onderzoek vormde de aanzet tot het schrijven van een onderzoeksrapport, een jongerenmagazine en het uitwerken van een vormingsproduct. Ondertussen zijn we 6 jaar later en het probleem van depressie en zelfdoding is nog steeds aanwezig. Voor In Petto is het dan ook interessant om een gelijkaardig onderzoek te houden om te kijken naar de stand van zaken en de evoluties op dit terrein. Daarnaast zal het onderzoek uitgebreid worden met een aantal relevante subthema's; rond automutilatie, verlies, depressie, zelfdoding,... Uit dit onderzoek wil In Petto inspiratie halen om twee concrete initiatieven te realiseren rond de uitgediepte thema's: een magazine voor jongeren én een vormingsinstrument voor intermediairs.

Het onderzoek waarvan mijn thesis een onderdeel is bestond uit een kwantitatief en kwalitatief deel. Het kwantitatieve luik werd door een student 2de licentie psychologie onderzocht. +/- 1200 Respondenten hebben aan het kwantitatieve onderzoek deelgenomen. Het kwalitatieve luik van het onderzoek werd door een andere studente Sociale Agogiek en mezelf gevoerd. We trachtten na te gaan welke motieven bepalend zijn voor jongeren om gelukkig te zijn. Tijdens de focusgroepinterviews zijn verschillende thema's (vrienden, school, thuis, verlies, automutilatie en jeugdhulpverlening) aan bod gekomen, allen verband met (on)gelukkig zijn en (on)welzijn bij jongeren. Het deelfacet verlies bij jongeren was mijn specifiek onderwerp. De andere topics die besproken werden tijdens de focusinterviews zullen door de organisatie In Petto zelf verwerkt worden in een onderzoeksrapport.

Het onderzoek heeft vooral een praktische relevantie. Het was onze betrachting om kennis te nemen en inzicht te verkrijgen in het psychisch welzijn van midden adolescenten (jongeren tussen 15 en 19 jaar). We wilden nagaan hoe verlies jongeren kunnen belemmeren of net stimuleren om bepaalde stappen te ondernemen op zoek naar "geluk".

Inhoudelijk werkte het kwalitatieve onderzoek samen met het kwantitatieve onderzoek. De taak werd verdeeld over de thema's, niet over kwantitatief versus kwalitatief luik. Als onderzoeker hebben we vragen voor beide onderzoeksvarianten voorbereid. We zijn eerst verkennend te werk gegaan door middel van een uitgebreide literatuurstudie. Het [verzamelen van documenten](#) in dit onderzoek heeft zich niet alleen beperkt tot wetenschappelijke literatuur. Ook boeken van jongeren met ervaring over verlies en hulpverleningsgidsen werden geraadpleegd. De meerwaarde van wetenschappelijk onderzoek moet beklemtoond worden en andere literatuur werd alleen gebruikt wanneer deze een nuttige aanvulling waren op de bestaande wetenschappelijke literatuur. Over deze onderzoeksproblematiek bestond reeds veel voorkennis. De grondige literatuurstudie heeft geholpen bij het opstellen van de vragen voor het gehele onderzoek.

De stuurgroep die het gehele onderzoek ondersteund heeft bestond uit: Professor Andries en de Heer Lambrecht, medewerkers van de organisatie In Petto, een medewerker van het jongerenadviescentrum (JAC), een medewerker van het Centrum voor leerlingenbegeleiding (CLB), een medewerker van de Kinder- en Jongerentelefoon (KJT), een medewerker van Similes, een medewerker van het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg, een medewerker van het Centrum ter Preventie van Zelfmoord, een onderzoeksmedewerker van het Kinderrechtencommissariaat en twee andere studenten die het onderzoek mede uitgevoerd hebben. Met de stuurgroep werd regelmatig samengekomen om het verloop van het onderzoek te bespreken.

Vrije Universiteit Brussel

2de Licentie Sociale Agogiek
Academiejaar 2006 –2007

Het psychosociaal welbehagen van jongeren.

Interviewschema

Greet De Prins
Jill Debraekeleer

Promotor: C. Andries
Assistent: P. Lambrecht

Inhoud

1. Introductie
2. Algemeen welbevinden
 - a. Vrienden 10-15 min
 - b. School 10-15 min
 - c. Gezin 10-15 min
3. Verlies 30-40 min
4. Automutilatie 20-30 min
5. Jeugdhulpverlening 30-40 min
6. Slot
7. Aandachtspunten

INTRODUCTIE

Welkom iedereen! We zijn vandaag samen gekomen om te praten over onderwerpen die nauw aan het hart liggen bij jongeren. Mijn naam is Jill en haar naam is Greet. We zijn studenten aan de Vrije Universiteit te Brussel. We zitten in ons laatste jaar en werken voor onze thesis aan een onderzoek over jongeren.

Het doel van dit gesprek is dat we gedurende 2 à 3 uur gaan praten over hoe jongeren denken over verschillende thema's. We zouden graag een globaal beeld krijgen over de manier waarop jullie kijken en denken. We willen te weten komen hoe jullie jullie voelen ten opzichte van verschillende thema's uit jullie dagelijks leven en vrije tijd. De vragen die jullie zullen beantwoorden, kunnen zowel een persoonlijke ervaring als de ervaringen van andere jongeren zijn. Naast jullie zijn er ook nog negen andere groepen die we bevragen.

We willen het gesprek laten verlopen in een vertrouwelijke sfeer. De informatie die we van jullie krijgen blijft strikt persoonlijk en wordt voor niets anders dan ons onderzoek gebruikt. We verzekeren dat jouw naam en gegevens nergens worden gepubliceerd. In Petto (een jeugd- en preventiedienst) zal aan de hand van onze onderzoeken een vormingspakket 'Gelukkig zijn' in 2007 samenstellen.

Voor de verwerking van wat jullie zeggen gemakkelijk te laten verlopen nemen we het op band op. We zouden jullie willen vragen duidelijk en traag te praten. Ook is het belangrijk dat we niet door elkaar gaan praten want dat maakt de verwerking zeer moeilijk. Iemand van ons zal het gesprek leiden en de andere maakt notities. (Naamkaartjes plaatsen)

We zullen elkaar nu even kort voorstellen en daarna zal ik uitleggen wat we van jullie verwachten. (Iedereen om beurt voorstellen: naam, leeftijd en hobby).

Vooraleer we het gesprek beginnen willen we graag samen met jullie enkele afspraken maken om het gesprek goed te laten verlopen.

Afspraken:

- Wanneer er iets niet duidelijk is mag je ons altijd onderbreken. Wanneer een vraag niet duidelijk is mag je dit zeggen zodat we ze voor de latere gesprekken kunnen herformuleren.
- Het is niet de bedoeling dat iedereen om de beurt iets moet zeggen. Je mag spontaan antwoorden maar dan eerst even je hand opsteken en wachten tot je door ons wordt aangeduid. Vooraleer je begint te praten zeg je je naam.
- Je hoeft niets te zeggen als je dat niet wil of je er niet goed bij voelt.
- Jullie zijn niet verplicht om op alle vragen te antwoorden.
- Ik zou aan iedereen willen vragen om de informatie die hier wordt gegeven binnen deze muren te houden.
- We moeten rekening houden met de tijd per thema, zodat alle thema's aanbod kunnen komen.
- Het is belangrijk dat jullie luisteren naar elkaar en inpikken op wat de anderen zeggen zodat we niet naast elkaar gaan praten en alles eindeloos gaan herhalen.
- Elkaar laten uitspreken en niet onderbreken.
- Elkaar serieus nemen en respect tonen.
- Sta open voor de mening van anderen.
- Laat de anderen in hun waarden.
- Een groepsgesprek is geen examen, je krijgt geen punten voor goede of slechte antwoorden. Er zijn geen goede of slechte antwoorden op de vragen die we jullie gaan stellen.

2. ALGEMEEN WELBEVINDEN

2a. VRIENDEN

Misschien is dit een vriendengroep. Laat het ons daar eerst eens over hebben.

1. Waaraan denken jongeren bij het woord vriendschap?
2. Wat betekent vriendschap voor jongeren?
3. Wat is het allerbelangrijkste voor jongeren bij een goede vriendschap? (kwaliteiten/kenmerken). (Hoe worden vrienden vrienden?)
4. Wat doen jongeren het liefst met hun vrienden?
5. In welke mate denken jullie dat jongeren zichzelf kunnen zijn in een vriendschapsrelatie?
6. Denk je dat jongeren tevreden zijn over de manier waarop hun vrienden hen behandelen?
7. In welke mate staan jongeren klaar voor elkaar in moeilijke momenten?
8. Vergelijken jongeren zich met hun vrienden? (Waarin verschillen vrienden of waarin zijn ze gelijk? In welke mate mogen ze verschillen of moeten ze gelijk zijn?)
9. Zijn jongeren tevreden met hun vrienden op school?

2b. SCHOOL

Voor de meeste jongeren is bij vrienden zijn een belangrijk element in hun leven waar veel tijd wordt aan besteedt. Ook aan 'naar school gaan' wordt veel tijd besteedt. School is het volgende thema waarover we graag zouden weten hoe jongeren hierover denken.

1. Wat betekent school in het leven van jongeren?
2. Vinden jongeren school belangrijk?
3. Welke waarden/vaardigheden moet een school aan jongeren overbrengen?
4. Welk gevoel hebben jongeren op school?
5. Welk gevoel hebben jongeren in de klas?
6. Hebben jongeren het gevoel dat ze veel bijleren op school?
7. Bepaalt interesse de richting of omgekeerd? Welke rol spelen vrienden bij het kiezen van een studierichting?
8. Hebben jongeren het gevoel dat ze hulp krijgen op school?

2c. GEZIN

We hebben al stilgestaan bij vrienden en school. Een derde onderwerp/plaats dat betekenisvol is in het leven van jongeren is thuis.

1. Welke plaats krijgt thuis in het leven van jongeren?
2. Welke sfeer verwachten jongeren bij hun thuis?
3. Hoe is de relatie van jongeren met hun ouders?
4. Hoe verloopt de interactie/communicatie thuis? Over welke onderwerpen kunnen jongeren praten met hun ouders?
5. Hebben jongeren het gevoel dat ze begrepen worden door hun ouders en/of broers/zussen?
6. Waarover kunnen conflicten ontstaan thuis?
7. Krijgen jongeren voldoende steun van hun ouders in de keuzes die ze maken?
8. Hoe zou het komen dat ouders soms ontevreden of ontgoocheld zijn in hun zoon/dochter?
9. Als jongeren mochten kiezen, wat zouden ze dan aan hun thuissituatie graag veranderen?

3. VERLIES

Tijdens ons gesprek kwamen er al enkele emoties aan bod. We zouden graag verder ingaan op één emotie, namelijk verlies.

1. Waaraan denken jongeren wanneer ze het woord verlies horen? (betekenis)
2. Wat kunnen jongeren allemaal verliezen?
3. Hoe/op welke manieren **ervaren** jongeren verliessituaties? (ervaren)
4. Hoe **gaan** jongeren **om** met verschillende verliessituaties? (Manier van omgaan).
5. Bestaat er een verschil in de manier waarop jongeren hun verlies verwerken bij de verschillende verliessituaties? (Manieren van verwerken)
6. Hoe **verwerken** jongeren hun verlies? (Manier van verwerken)
7. Gaan meisjes en jongens op dezelfde manier om met verlies? (Manier van omgaan)
8. Welke impact heeft verlies op jongeren? (Impact/invloed)
9. In welke zin kan verlies negatief zijn? (Negatieve verlies)

10. In welke zin kan verlies positief zijn? (Positief verlies)
11. Zijn jongeren bang om te verliezen? (Bang)
12. Hoe **uiten** jongeren hun verlies? (Manier van uiten)
13. Denken jongeren soms na over verlies? (Nadenken over verlies)
14. Zijn er vragen over verlies die jongeren bezighouden? Welke? Krijgen jongeren antwoorden op hun vragen over verlies? (Vragen over verlies)
15. Hebben jongeren behoefte om over verlies te praten? Praten jongeren soms met elkaar over verliezen? Hoe, wanneer, met wie doen ze dit? (Praten over verlies)
16. Durven alle jongeren praten over verlies met anderen of blijft dit een gevoelig en moeilijk onderwerp? (Durven praten over verlies)
17. Als jongeren over hun verliessituaties praten voelen ze zich dan begrepen door de anderen? (Gevoel van begrip)
18. Als jongeren een persoonlijk verlies hebben, **hoe** willen ze dan worden opgevangen (persoonlijk of van op afstand?). (Manier van hulp)
19. **Door wie** willen jongeren worden opgevangen bij het verwerken van een verliessituatie? (Opvang)
20. Waaraan merk je dat andere jongeren het moeilijk hebben met een verliessituatie? Wat doen jongeren om elkaar te ondersteunen? (Manier van opmerken) (Manier van ondersteunen)
21. Tot op heden hebben we het nog niet gehad over verliessituaties zoals..... Wat denken jongeren hierover?
 - Vb: doelen, principes, idealen,
 - Verlies van huisdieren,
 - Verlies van relaties, je lief, idool,
 - Verlies van imago, trots,
 - Verlies van dierbaren/geliefden
 - Verlies van welzijn/gezondheid/levenszin,
 - Verlies van waardevolle voorwerpen,
 - Verlies door scheiding, adoptie,
 - Verlies van vrienden/vriendschappen,
 - Verlies van zelfvertrouwen/eigenwaarden/principes/identiteit,
 - Verlies van je eigen plek door verhuizing, je dorp/stad, je land,
 -

4. AUTOMUTILATIE

1. Zelfverwondend gedrag (jezelf fysiek pijn doen met opzet) komt voor bij jongeren, in welke mate denken jullie dat dit voorkomt?
2. Wat zijn de redenen waarom jongeren zichzelf pijn doen? Jongeren vertonen vaak zelfverwondend gedrag als signaal voor problemen. Welke problemen?
3. Kennen jullie jongeren die zichzelf pijn doen?
4. Hebben al veel jongeren er over nagedacht om zichzelf pijn te doen?
5. Wat zouden jongeren (moeten) doen als ze opmerken dat één van hun vrienden zich pijn doet?
6. Waar denk je dat deze jongeren hulp kunnen krijgen?

5. DE JEUGDHULPVERLENING

Daarnet hebben we het al kort gehad over hulpinstanties. Daar gaan we nu tijdens het laatste onderwerp dieper op in.

1. Naar welke personen gaan jongeren wanneer ze problemen hebben of wanneer ze zich niet goed voelen?
2. Als jongeren aan een jeugdhulpverlening denken aan wat denken ze dan?

(Hierna uitleggen wat we onder jeugdhulpverleningen verstaan, zo kunnen we duidelijke vragen stellen: Het gaat hier over jeugdhulpverleningen waar je onmiddellijk naartoe kan gaan zonder dat je wordt doorverwezen. Dit zijn diensten zoals een CLB (Centra voor

leerlingenbegeleiding), JAC (Jongeren Advies Centrum), Kinder -en Jongerentelefoon, JIP (Jongeren Informatiepunt), etc.

3. Zijn jongeren volgens jullie voldoende op de hoogte van het hulpverleningsaanbod?
4. Is het voor jongeren moeilijk om informatie te vinden over een jeugdhulpverlening?
5. Wat zijn voor jongeren de gemakkelijkste mogelijkheden om een hulpverlening te contacteren?
6. Wat zijn de redenen volgens jullie dat jongeren naar een jeugdhulpverlening stappen?
7. Wat zijn de redenen volgens jullie dat jongeren niet naar een jeugdhulpverlening stappen?
8. Kennen jullie jongeren die ooit al naar een jeugdhulpverlening zijn gestapt? (Wat waren hun ervaringen?)
9. Wat verwachten jongeren van een jeugdhulpverlener?
10. Op welke manier kunnen jongeren een vertrouwensband met iemand opbouwen?
11. Op welke manier kan je jongeren aanspreken om naar een jeugdhulpverlening te stappen?

6. SLOT

Wij willen jullie allemaal heel erg bedanken voor jullie medewerking. We zijn blij dat jullie ons hebben willen helpen. Jullie bijdrage was zeer zinvol en bruikbaar voor het verdere verloop van ons onderzoek. We hopen dat jullie met een goed gevoel kunnen vertrekken. Als er iemand nog vragen of opmerkingen heeft mogen jullie deze nog stellen. We willen jullie graag bedanken met deze jongerengids te overhandigen en dit klokje.

(+Vragen aan de jongeren of ze zin hebben om een jongerenredactie te vormen voor aan de publicatie mee te werken. Niet alleen teksten schrijven maar ook ideeën samenbrengen of foto's trekken. Op het moment zelf kunnen ze ook al hun emailadres opgegeven indien ze interesse hebben.

7. AANDACHTSPUNTEN

Mogelijke reacties op antwoorden van jongeren:

- Ik heb nog een vraag over wat je daarnet zei...
- het is me niet helemaal duidelijk wat je zonet vertelde, kan je dat verduidelijken?
- Dat is interessant wat je zegt, daar zou ik graag dieper op ingaan.
- Goed dat je dat aanhaalt, dat gaan we zeker in onze gedachten houden en we gaan er later verder op in.
- Wat jij zegt is interessant/zinvol maar hoe denken anderen hierover?
- Is het voor de anderen van jullie duidelijk wat hij/zij precies bedoelt?
- Wat bedoel je daar precies mee? Kan je dat vertellen aan de hand van een voorbeeld?
- Als ik het goed begrepen heb, bedoel je
- Kopt het dat je zegt dat ?
- Vinden de anderen dat ook belangrijk of zijn er andere dingen die ze naar voor willen brengen?
- Hoe denken de anderen daarover?
- Ik begrijp niet precies wat je bedoelt. Wil je het nog eens vertellen?
- Kan je dat nog wat verder toelichten?

- Ik wil graag reageren op wat je zegt....
- Interessant dat je dit voorbeeld aanhaalt, daar hebben we het zeker later in dit gesprek nog over.
- Herkennen anderen zich hierin?
- Wil iemand hier nog iets aan toevoegen?
- Hebben de meeste van jullie dit al ervaren? Of is dit nieuw voor sommigen?
- Zijn de anderen het hiermee eens?
- Wat vinden de anderen van dit standpunt?
- Moeten we dan A of B zeggen?
- Weet je nog dat we daarnet gesproken hebben over? We gaan daar nu dieper op in.
- Misschien kunnen we nog even terugkomen op....
- Klopt het dat je wil zeggen dat...
- Je snijdt daar een interessant punt aan, kan je dat nog wat nader toelichten?
- We kijken te ver af van het doel van dit gesprek... laat ons het hebben over...
- Als we alles op een rijtje zetten, komt het erop neer dat...
- Voor ... waren dit belangrijke zaken. Zijn er mensen die over andere dingen denken? Of delen jullie de mening van.....?
- Herkennen de anderen zich daarin?
- Ik hoor dus dat.... Maar ik hoor ook dat... wat ik het juist als ik zeg dat...
- Heb ik het juist opgevat als ik zeg dat.....?
- Begrijp ik het goed als...?
- Wie kan deze ervaring delen of zijn er ook andere ervaringen?
- Ik zou graag afronden maar wil er nog iemand iets zeggen?
- Ik weet het niet. Hoe denken jullie hierover?
- Als voorbeelden hoorden ik.... Heeft er iemand nog een ander voorbeeld?
- Ik heb nu viaeen idee gekregen hoe jongeren hierover nadenken maar zijn er nog andere mogelijke reacties van jongeren volgens jullie?
- Ik begrijp niet echt wat je hiermee bedoelt. Zijn er andere jongeren die begrijpen wat ... ons wil vertellen of... wil je zelf graag wat meer uitleg geven zodat ik je niet verkeerd versta.
- Wil er hier nog iemand iets aan toevoegen?

Waarop letten als gespreksleider?

- Geen jullie vragen stellen, maar 'jongeren' gebruiken. Hierdoor blijf je op een afstand en stel je niet onmiddellijk een heel persoonlijke vraag.
- Als interviewer moet je je centraal opstellen. Niet zelf vertellen en/of in discussie treden.
- Terugkoppelen en recapitulieren na elk onderwerp is belangrijk ipv meteen een nieuw element aan te brengen. Door terug te koppelen zelf aanbrenge maar diegene die aan bod komen uitdiepen. "Heb ik het goed begrepen dat.... Wat je wil zeggen is... Wat ik hier voornamelijk hoor is... hoe denken de anderen hierover?"
- Minder vragen stellen maar meer tijd laten om te antwoorden.
- Niet zeggen: dit is Greet/Jill haar/mijn thesisonderwerp. Hierdoor lijkt de rest onbelangrijk.
- Niet het gevoel geven dat ze een goed of fout antwoord geven.
- Rekening houden dat we maar één vraag per keer stellen anders wordt het te complex en te verwarrend.
- Tijdens gesprek proberen kernwoorden op te schrijven, zowel voor inleiding als voor de rest van het interview.
- De inleiding niet voorlezen, spontaan vertellen.
- Tijdens het interview is het belangrijk om de jongeren te waarderen voor hun antwoorden. Dit moet niet alleen op het einde. Is goed voor een aanmoediging.
- Kan ik de dominante jongere onderbreken? *Positieve bekrachtiging geven, zoals interessant verhaal. Wat vinden jullie hiervan?*
- Vertoon ik voldoende aandachtgevend gedrag? Ja, ja, hm, hm, knikken, oogcontact, waardering tonen, luisterbereidheid, betrokkenheid,...
- We moeten onze deelnemers het gevoel geven dat ze de jongeren vertegenwoordigen.
- Wanneer iemand een kort antwoord geeft en je voelt dat deze hier meer over kwijt kan, moeten we hierop ingrijpen. *Ik ben niet mee, hoe komt dit?*
- Veel vragen stellen met: wat is jullie mening hierover, wat denken jullie hiervan, zijn er nog andere visies?

Waarop letten als notulist?

- De notulist krijgt de expertenrol. De gespreksleider antwoordt niet op de vragen. Dit doet de expert. De vragen die nodig zijn meteen beantwoordt worden maar het is beter dat de

vragen op het einde van het gesprek beantwoord worden. Dit is aan de notulist om dit te noteren en op het einde van het interview te beantwoorden.

- Reacties van anderen in de gaten houden
- De sprekers aankijken
- Is er diepgang in het gesprek?
- Tijd van elk onderwerp in het oog houden?
- Een pauze inlassen.
- Luisteren jongeren naar elkaar?
- Is de sfeer aangenaam?
- Komt iedereen aan bod? Is iedereen in het gesprek betrokken?
- Krijgen de jongeren de kans om hun verhaal te vertellen? Wanneer iemand de anderen niet laat uitspreken, moeten we hierop ingrijpen. *Wacht even, we gaan nu luisteren naar wat ... zegt en hierna mag jij hierop iets terug zeggen.*
- Is er weerstand van sommigen? Zijn ze verveeld? Kijken ze naar buiten? Gaan ze achterover zitten? Wanneer iemand een klein signaal geeft (zoals anders gaan zitten op stoel, lichaamsbeweging), moeten we hierop ingrijpen. *Wou jij soms iets zeggen?*
- Praten ze langs elkaar heen of pikken ze in op wat de anderen vertellen

BIJLAGE D: Haalbaarheid onderzoek, planning + evaluatie interview

Inzake de planning van het onderzoek stelde we volgende planning voorop:

- Begin juli 2006: Installatievergadering van de stuurgroep, kennismaking met de leden van de stuurgroep, voorstelling van het onderzoek en de onderzoekers, eerste afspraken (oriëntatie van de literatuurstudie, individuele gesprekken met experts, beschikbare instrumenten,...)
- Maanden juli, augustus en september 2006: Literatuurstudie
- Midden september 2006: Vergadering met de stuurgroep, voorstelling van het literatuuronderzoek, opstellen van vragenlijsten, voorstelling onderzoeksopzet en –verloop.
- Maanden oktober & november 2006: Realisatie van topiclijst en praktische voorbereiding van focusgroepinterviews.
- Eind november 2006: Indienen literatuurgedeelte bij vakgroep ONLE
- Begin december 2006: Try-out fase: voor kwalitatief 2 focusgroepen, voor kwantitatief 25 à 40 respondenten.
- Eind januari 2007: Terugkoppeling van de resultaten van de testfase en verbetering van de vragenlijst/interviewschema.
- Maanden februari & maart 2007: Concrete uitwerking: afnemen van interviews bij focusgroepen en uitschrijven van de gegevens + labelen..
- Maanden april en mei 2007: Rapportage van onderzoeksrapport (vergelijking met onderzoekscijfers 2000 en ander onderzoek).

Uiteraard was bovenstaande stappenplan geen vaststaand gegeven. Alle suggesties om de werkwijze te optimaliseren waren bespreekbaar met de medewerkers van In Petto, de professoren, en de stuurgroep/begeleidingscommissie.

Datum	Plaats	Groep	aantal	Onderwerpen	Evaluatie
Zo 03/11 Interviewer Greet Notulist: Jill	Wemmel	Scoutsgroep	10	<ul style="list-style-type: none"> - vrienden - gezin - school - verlies - automutilatie - jeugdhulpverlening (JHV) 	Zeer toffe groep! Veel goede informatie.
Ma 04/12 Interviewer. Jill Notulist Greet	Beveren	TSO-klas	12	<ul style="list-style-type: none"> - vrienden - gezin - school - verlies - automutilatie - JHV 	OK. Vraagstelling moeten aanpassen en verduidelijken.

Vr 23/02 Interviewer Greet Notulist: Jill	Brugge	Jongerenadviseurs van het JAC	9	<ul style="list-style-type: none"> - vrienden - school - verlies - JHV 	Zeer gemotiveerde groep, iedereen had een goede uitgesproken mening, diepgang in het gesprek
Ma 26/02 Interviewer Jill Notulist Greet	Mol	4 ^e jaar TSO-klas Rozenberginsituut	15	<ul style="list-style-type: none"> - verlies - JHV 	Helpt van de klas werkte mee, oppervlakkig gesprek, geen diepgang, slechts 60 min.
Di 27/02 Interviewer Greet Notulist Jill	Maria-kerke	5 ^e jaar Latijn-Grieks van Atheneum Mariakerke	9	<ul style="list-style-type: none"> - school - gezin - verlies - JHV 	Een goed uitgesproken mening, toonden veel respect, diepgang
Wo 28/02 Interviewer Jill Notulist Greet	Leuven	Jongerenadviseurs van het JAC	4	<ul style="list-style-type: none"> - vrienden - verlies - JHV - automutilatie 	Gesprek werd door één meisje beïnvloed
Za 3/03 Interviewer Greet Notulist Jill	Gent	Allochtone meisjes van vzw JONG	4	<ul style="list-style-type: none"> - gezin - verlies - JHV - automutilatie 	Geen diepgang, er werd onderscheid gemaakt tussen allochtonen en autochtonen
Wo 7/03 Interviewer Jill Notulist Greet	Sint Amands-berg	6 ^e jaar ASO-klas van Sint-Jans college	12	<ul style="list-style-type: none"> - school - verlies - JHV - automutilatie 	Het gesprek bleef oppervlakkig. Jongeren vonden vragen te vaag.
Vr 9/03 Interviewer Jill & Greet Notulist Greet & Jill	Merksem	TSO, 5 ^{de} jaar Lichamelijke opvoeding en sport	12	<ul style="list-style-type: none"> - vrienden - gezin - school - verlies - automutilatie - JHV 	Enkele voerde het gesprek. Het gesprek verliep stroef.
Vr 9/03 Interviewer Jill & Greet	Merksem	TSO, 5 ^{de} jaar Lichamelijke opvoeding en	11	<ul style="list-style-type: none"> - vrienden - JHV - automutilatie 	Nog erger dan in de voormiddag. Veel stiltes. Weinig inbreng.

Notulist Greet & Jill		sport		- verlies	
Ma 19/03 Interviewer Greet Notulist Jill	Oostende	TSO, 6 ^e jaar, jeugd en gehandicapten-zorg	10	- gezin - verlies - JHV	Enorm goed gesprek. Veel diepgang. Mature jongeren. veel interessante informatie.
Wo 21/03 Interviewer Greet	Sint-Truiden	Meisjeswerking van preventiedienst	7	- vrienden - JHV - automutilatie - verlies	De meisjes deden hun best maar konden niet beter. Allemaal achtergestelde jongeren.

BIJLAGE E: Uitgeschreven en gelabelde focusgroepinterviews in Atlas-Ti

**BIJLAGE G: PowerPoint presentatie voor stuurgroep op
02/07/2007**